

O`ZBEKISTAN RESPUBLIKASI AWIL HA`M SUW XOJALIG`I
MINISTRLOGI
TASHKENT MA`MLEKETLIK AGRAR UNIVERSITETI
NO`KIS FILIALI
«EKONOMIKA HA`M AWIL XOJALIG`IN BASQARIW» KAFEDRASI

BAKALAVRIAT 5230900-BUXGALTERIYA ESABI HA`M AUDIT
BAG`DARI 4-KURS STUDENTI

Paxratdinova Mexriban Alliyar qizinin`

PITKERIW QA`NIGELIK JUMISI

Tema: Su`t ha`m su`t o`nimlerin qayta islewshi ka`rxanalarinin`
buxgalteriya esabi ha`m auditi

Basshi:

«Ekonomika ha`m awil xojalig`in
basqariw» kafedراس dotsenti, e.i.d.

Adil`chaev Rustem Tursinbaevich

«Jumis ko`rip shig`ildi ha`m qorg`awg`a jiberildi»

Ekonomika ha`m awil xojalig`in
basqariw» kafedراس baslig`i,

e.i.k. A.S.Shamshetov

2015 jil «__» _____

Zootexniya fakulteti dekani,

dotsent

R.Jumashev

2015 jil «__» _____

No`kis-2015 jil.

MAZMUNI

KIRISIW	3
I-BAP. SU`T HA`M SU`T O`NIMLERIN QAYTA ISLEW KA`RXANALARINDA BUXGALTERIYa ESABININ` TEORIYaLIQ TIYKARLARI HA`M ONI Sho`LKEMLESTIRIW	6
1.1. Xojaliqtin` sho`lkemlestiriwshilik –ekonomikaliq minezlemesi	6
1.2. Su`t ha`m su`tti qayta islew ka`rxanalarinda buxgalteriya esabinin` orni ha`m a`hmiyeti	13
1.3. Su`t ha`m su`t o`nimlerin qayta islew ka`rxanalarinda o`ndiris qa`rejetleri esabi ha`m «Direkt-kosting» sistemasi boyinsha qa`rejetlerdi esapqa aliw	18
II-BAP. «QARAQALPAQSTAN AZIQ -AWQAT SANAATI» KA`RXANALARI BIRLESPESININ` BUXGALTERIYa ESABI AUDITIN JETILISTIRIW JOLLARI	32
2.1. Qayta islew ka`rxanalarinda auditorliq tekseriwin o`tkiziwdin` a`hmiyeti ha`m derekleri	32
2.2. Su`t ha`m su`t o`nimlerin qayta islew ka`rxanalarinda auditorliq tekseriwin o`tkiziw ta`rtibi	42
2.3. Zat jetkizip beriwshi ha`m kesip alip islewshiler menen esap-kitaplar auditi	50
JUWMAQLAW	57
PAYDALANILG`AN A`DEBIYaTLAR	59

KIRISIW

**Pitkeriw qa`nigelik jumistin` aktuallig`i.** Ka`rxana ha`m sho`lkemlerdin` ekonomikaliq g`a`rezsiz ha`mde finansliq turaqli xizmet ko`rsmetiwlernide olardin` esap-kitap ju`ritiliwin bazar ekonomikasi talaplarina sa`ykeslew, finansliq turaqliliq barisindag`i jumislardi jolg`a qoyiw, bar materialliq, finansliq ha`m miynet bayliqlarinan na`tiyjeli paydalang`an halda o`ndiriw yamasa xizmet ko`rsetiwdi sho`lkemlestiriw en` aktual waziypalardan sanaladi.

Sol sebepli bazar ekonomikasın erkinlestiriw ha`r birimizden buxgalteriya esabi, finansliq ha`m ekonomikaliq analiz, audit haqqında bilimge iye bolıwımızdı talap etedi. Isbilermenlik xızmetinin` tabisi, esap-kitaplardıń puxtalıg`ına, pul ag`ımlarının` aqılǵa muwapiq basqarılıwına, finansliq ma`selelerdegi qararlardıń tuwri ha`m o`z waqtında qabil qiliniwına ha`mde ekonomikaliq ha`m finansliq analizdin` tuwri ha`m sapalı sho`lkemlestiriliwine tig`iz baylanisli. Ayniqsa baxardı tuwri u`yreniwde, sponsorlardın` finansliq isenimliligın bile aliwda, o`z-ara esap-kitap islerinde o`tkizip qoymasliq ha`m bayliqlardan orinli paydalana aliwda kompleks ekonomikaliq analizdin` na`tiyjelerine tiykarlanip, analiz mag`liwmatlarına tiykarlanip, qararlardı belgilew, payda aliwdin` za`ru`rli sha`rti ekenligi ta`jiriybede da`liylengen shig`ar.

O`zbekistan Respublikası o`z g`a`rezsizligın qolg`a kiritkennen son` ekonomikaliq g`a`rezsizlikti ku`sheyittiriw, demokratiyalıq ma`mleketti jaratiw barisindag`i ja`han talabına say keliwshi sistemalar ha`m modeller jarata basladı. Olardı ja`nede jetilistiriw barisindag`i o`tiw da`wirinde huqıqiy tiykarlardı qa`liplestiriw, ekonomikaliq reformalardı teren`lestiriwdin` en` a`hmiyetli baslı bag`darları belgilendi.

Prezidentimiz I.A.Karimov aytqanlarınday, «Joqari qosimsha qung`a iye bolg`an o`nimler o`ndiriwdi ko`beyittiriwdi ta`miyinleytug`ın ximiya, neft-gaz ha`m neft-ximiya sanaatin, mashinasazliq, metallıdı qayta islew, qurılıs materialların o`ndiriw, jen`il, azıq-awqat sanaatinin` joqari texnologiyalarg`a tiykarlang`an tarmaqlardı ha`m basqa tarawlardı joqari da`rejede rawajlandiriw aldimizg`a qoyilg`an maqsetlerge erisiwdin` tiykarǵı derek bolıwı da`rkar»¹.

Sonı aytip o`tiw kerek, ekonomikanın` sistemasi ha`m quramliq jag`ınan izshil

jan`alaw barisindag`i ko`rilgen shara ilajlar ma`mleketimizde kishi biznes ha`m isbilermenlikti rawajlandiriwg`a unamli ta`sir ko`rsetedi. Ekonomikani rawajlandiriw protsessslerin ken`eyittiriw ha`m teren`lestiriw boyinsha a`hmiyetli isler a`melge asirildi. Ka`rxanalardi ka`rxanalardi qayta sho`lkemlestiriw ha`m olar xizmetinin` rentabellik da`rejesin asiriw ekonomikalıq rawajlaniwina o`z u`lesin qosti.

Ma`mleketimizde ha`zirgi ku`nge kelip bir neshe ka`rxanalardin` qayta sho`lkemlestiriliwi gu`zetildi. Bularg`a su`t ha`m su`t o`nimlerin qayta islew ka`rxanalarin misal qilip aliw mu`mkin.

**Qa`nigelik jumistin` ob`ekti** «Qaraqalpaqstan azıq-awqat sanaati» ka`rxanalari birlespesinin` buxgalteriya bo`limi mag`liwmatlari esaplanadi.

**Izertlew din` predmeti** bolip, respublikamızda xizmet ju`ritip atirg`an su`t ha`m su`tti qayta islew ka`rxanalari buxgalteriya esabi ha`mde auditin ju`ritiw din` teoriyalıq ha`m metodikalıq ta`replerin xalik-aralıq standartlar tiykarında ekonomikasın modernizatsiyalaw sharayatına sa`ykeslestiriw esaplanadi.

**Pitkeriw qa`nigelik jumistin` maqseti ha`m waziypalari.** Pitkeriw qa`nigelik jumis temasinin` maqseti su`t ha`m su`tti qayta islew ka`rxanalari buxgalteriya esabi ha`mde auditinin` bar jag`dayin engiziw ha`m oni jetilistiriw ju`zesinen usinislar islep shig`iyadan ibarat.

Joqaridag`i maqsetten kelip shiqqan halda, to`mendegi **waziypalar** belgilep alindi:

- Su`t ha`m su`tti qayta islew ka`rxanalarında buxgalteriya esabınin` orni ha`m a`hmiyetin u`yreniw;
- Qayta islew ka`rxanalarında biznes rejenin` du`ziliwin u`yreniw ha`m oni jetilistiriw boyinsha usinislar islep shig`iw;
- Su`t ha`m su`t o`nimlerin qayta islew ka`rxanalarında o`ndiris qa`rejetlerin esapqa aliw ha`m jetilistiriw imka`niyatların ashıp beriw;
- Qayta islew ka`rxanalarında buxgalteriya esabın ju`ritiw ta`rtibin u`yreniw ha`m usinislar beriw;
- Su`t ha`m su`t o`nimlerin qayta islew ka`rxanalarında “Direkt-kosting” sistemasi

boyinsha qa`rejetlerdi esapqa aliw boyinsha usinislari beriw;

- Auditti o`tkiziwdin` a`hmiyeti ha`m dereklerin u`yreniw;

- Su`t ha`m su`t o`nimlerin qayta islew ka`rxanalarinda auditorliq tekseriwin o`tkiziw ta`rtibin jetilistiriw jollarin belgilew.

**Qa`nigelik jumis na`tiyjelerinin` a`meliy a`hmiyeti.** Qa`nigelik jumisindag`i ilimiy juwmaqlar ha`m usinislari, su`t ha`m su`t o`nimlerin qayta islew ka`rxanalarinda buxgalteriya esabi ha`m auditin ekonomikani modernizatsiyalaw sharayati talaplari tiykarinda sho`lkemlestiriwge imka`niyat jaratadi.

Izertlew na`tiyjelerinen o`nimlerdi qayta islew ka`rxanalarinda buxgalteriya esabin sho`lkemlestiriw, ju`ritiw ta`rtibi ha`mde auditi barisindag`i ha`mde joqari oqiw jurtlarinda teoriyalik yamasa a`meliy qollanba sipatinda paydalaniw mu`mkin.

**Pitkeriw qa`nigelik jumistin` du`ziliwi ha`m ko`lemi.** Pitkeriw qa`nigelik jumisi kirisiw, eki bap, juwmaqlaw ha`m paydalang`an a`debiyatlar diziminene ibarat. Jumistin` qurami onin` maqseti, waziypalari ha`m bag`darlarin sa`wlelendiredi.

**I - BAP. SU`T HA`M SU`T O`NIMLERIN QAYTA ISLEW
KA`RXANALARINDA BUXGALTERIYA ESABININ` TEORIYA`LIK
TIYKARLARI HA`M ONI SHO`LKEMLESTIRIW**

1.1. Xojaliqtin` sho`lkemlestiriwshilik –ekonomikaliq minezlemesi

«Qaraqalpaqstan aziq-awqat sanaati» ka`rxanalari birlespesi No`kis qalasi Kllikqala ko`shesi 2A u`yde jaylasqan bolip, ol O`zbekistan Respublikasi Prezidentinin` 2011-jil 31-oktyabrindagi PQ-1633-sanli qarari, «Respublika aymag`ında aziq-awqat sanaati o`nimlerin qayta islep shig`ariwg`a qa`nigelesken zamanago`y Jana ka`rxanalardi sho`lkemlestiriw ha`m barlarin modernizatsiyalaw boyinsha 2014 jilda a`melne asirilg`an isler tuwrisinda»g`i 2014 jil 22 –yanvarindag`i №01-03-05-4 sanli Ministrlnr Komitetinin` jiynalis bayani tapsirmaların orinlawdi ta`miyinlew maqsetinde «Qaraqalpaqgo`shsu`tsanaat» juwapkershiligi sheklengen ja`miyeti «Qaraqalpaqstan aziq-awqat sanaati» ka`rxanalari birlespesine aylandiriliw boyinsha 2014 jil 13-martta «Qaraqalpaqstan aziq-awqat sanaati» ka`rxanalari birlespesinin` №1-sanli bayannamsi menen o`zgerttirildi.

Ja`miyettin` ustav fondi 92 000 000 swm dep belgilengen.

Birlespe sha`rtnamalar du`ziw mu`lklik ha`m mu`lklik tu`ste bolmag`an huqiq ha`m minnetlemelerge iye boliw, sonday-aq, bank mekemesinde esap-beti ha`m basqa esap betlerin ashiw, mo`r, shtamp ha`mde basqa rekvizitlerge iye boliw huqiqina iye.

Sonin` menen birge, «Qaraqalpaqstan aziq-awqat sanaati» ka`rxanalari birlespesi 2014 jildag`i buxgalteriya esabi ha`m esabati ha`mde statistikaliq esabatlari mag`liwmatlarin analiz qilip u`yreniw na`tiyjesinde to`mendegi mag`liwmatlarg`a iye boldiq.

Biz to`mende ja`miyettin` finansliq xojaliq mag`liwmatlarin kesteler ja`rdeminde analiz qilip shig`amiz.

To`mendegi 1.1-kestede Qaraqalpaqstan aziq-awqat sanaati» ka`rxanalari birlespesinin` buxgalteriya balansi aktiv statyalari analiz qiling`an, keste mag`liyatlarin ko`rinip turipti, uzaq mu`ddetli aktivler 46 353,6 min` swmdi

yamasa balans aktivnin` 47,7 % in qurag`an. Ag`imdag`i aktivleri summasi 50852,2 min` swmdi yamasa balans aktivinin` 52,3 % ii qurag`an. Ag`imdag`i aktivlar quramin analiz qilaturg`in bolsaq, ag`imdag`i aktivlerdin` 22206,7 min` swm yamasa balans aktivinin` 22,8 % in tovar- kelesi da`wir qa`rejetleri quraydi.

1.1-keste

«Qaraqalpaqstan aziq-awqat sanaati» ka`rxanalari birlespesinde buxgalteriya balansi aktiv statyalarinin` analizi

Qarjilardin` qurami	2013 yil	
	Summa, min` swm	Salmag`i, %
1	2	3
1. Uzaq mu`ddetli aktivler	46353,6	47,7
2. Ag`imdag`i aktivler	50852,2	52,3
Sonin` ishinde:		
2.1. tovar-materialliq rezervler		
2.2. kelesi da`wir qa`rejetleri	22206,7	22,8
2.2. Debitorlar	28246,9	29,0
2.3. pul qarjilari	398,6	0,5
Balans aktivining jami	97205,8	100

Debitorlar 28246,9 min` swmdi, pul mablag`lari 398,6 min` swmdi quraydi. Olardin` balans aktividegi u`lesi say ra`wishte 29,0 ha`m 0,5 protsentlerdi quradi.

Birlespenin` debitorliq qarizlari mug`darinin` ha`mde balans aktivindegi u`lesinin` ko`beygenligi unamsiz bahalawimiz mu`mkin. Bunnan tisqari birlespenin` buxgalteriya balansi mag`liwmatlarina ko`re tovar-materialliq rezervler tekg`ana islep shig`aratug`in rezervlerden ibarat boladi, bul bolsa 2014 jili rezerv bolmag`an.

Xojaliq ju`ritiwshi sub`ektlerdin` aktivleri analiz qiling`anda olardin` qaysi derekler esesinen ju`zege kelgenligin analiz kiliw za`rurli a`hmiyet ka`sip etedi.

To`mendegi 1.2-kestede «Qaraqalpaqstan aziq-awqat sanaati» ka`rxanalari birlespenin` qarjilarinin` derekleri analiz qiling`an.

1.2-keste

«Qaraqalpaqstan aziq-awqat sanaati» ka`rxanalari birlespesinde buxgalteriya balansı passiv statyalari analizi

Qarjilar dereklerinin` qurami	Summa, min` swm	Salmag`i, %
1	2	3
1 O`z qarjilari derekleri	92670,7	95,3
2. Minnetlemeler	4535,1	4,7
Sonin` ishinde:		
2.1 Uzaq mu`ddetli minnetlemeler	-	
2.2 Ag`imdag`i minnetlemeler	4535,1	4,7
Balans passivinin` ja`mi	97205,8	100

Keste mag`liwmatlarinan ko`rinip turipti, birlespenin` o`z qarjilari derekleri 92670,7 min swmdi yamasa balans passivinin` 85,3%in quraydi.

Minnetlemeler summasi bolsa 4535,1 min` swmdi qurapa, bul balans passivinin` 4,7 %ine ten`. Minnetlemeler quramin analiz qilatuğ`in bolsaq, onin` 4535,1 min` swm yamasa balans aktivinin` 4,7 % i ag`imdagı minnetlemelerden ibarat, uzaq mu`ddetli minnetlemeler birlespede joq esabi bolg`an.

Keste mag`liwmatlarinan ko`rinip turg`anınday birlespenin` o`z qarjilari derekleri 92670,7 min swmdi yamasa balans passivinin` 85,3%in qurag`in, bul demek birlespenin` finansliq jag`inan g`a`rezsiz ekenligin ko`rsetedi

Ka`rxanalar ko`p tu`rdegi ekonomikalıq baylanislardi, sonin` ishinde, shiyki-zat ha`m materiallar satip aliw, tayar o`nimlerdi satiw menen baylanisli bolg`an esap-kitaplardi orinlaydi. Sonday-aq, ma`mlekt byudjeti, finans, bank, qamsizlandiriw ha`m kreditorlar menen qatnasiqta bolinadi. Olarg`a esap beriwdi belgilengen mu`ddette a`melge asiriw, finanslik quram intizamına a`mel qiliw u`lken a`hmiyetke iye.

To`lew qa`biliyeti deyilgende, xojaliqtin` mu`ddeti kelgen to`lew minnetlemelerin orinlaw ushin za`ru`r bolg`an qarjilardi jeterli yamasa kemshiligın anıqlaw tu`siniledi. Bazar ekonomikasi sharayatında ka`rxanalardin` to`lew qa`biliyetine iye boliwi za`ru`r ha`m bul onin` o`z waqtında za`ru`r bolg`an

qarizlardi qaytariya imka`niyatlarin belgileydi. Ka`rxana balansi mag`liwmatlarina tiykarlanip, to`lew qa`biliyetinin` qay awhaldag`i esaplanadi. Bunin` ushin ka`rxananin` to`lew ushin za`ru`r bolg`an qarjilari menen qariz minnetlemelerin salistiriw mu`mkin.

To`lew qarjilarina pul qarjilari, debitor qarizlar ha`m basqalar kiredi. Sonday-aq, qisqa mu`ddetke aling`an ssudalar da waqtinsha to`lew minnetlemelerin a`melge asiriw ushin derek boliwi mu`mkin.

To`mendegi kestedeg`i «Qaraqalpaqstan azıq-awqat sanaatı» ka`rxanalari birlespenin` to`lew qa`biliyeti analz qiling`an.

1.3-keste

«Qaraqalpaqstan azıq-awqat sanaatı» ka`rxanalari birlespende to`lew qa`biliyetinin` analizi

To`lew ushin qarjilar	esabat jili aqirina summasi, min` swm	To`lew qarizlari	esabat jili aqirina summasi, min` swm
1. Pul qarjilari, yag`niy kassadag`i ha`m esap betindegi pul qarjilari	398,6	1. Zat jetkizip beriwshi ha`m kesip alıp islewshilerge to`lenetug`in schyotlar (qarizlar)	94,5
2. Valyuta qarjilari	-	2. Byudjetke to`lemeler boyinsha qarizlari	738,3
3. Qisqa mu`ddetli investitsiyalar, basqa pul qarjilari ha`m ag`imdag`i aktivler	-	3. Qamsizlandiriw boyinsha qarizlar	2138,5
4. Tayar o`nim		4. Maqsetli ma`mleketlik jamg`armalarina to`lemeler boyinsha qarizlar	
5. Debitorliq qarizlari	28246,9	5. Miynetke haqi to`lew boyinsha qarizlar	1233,5
		6. Qisqa mu`ddetli kredit ha`m qarizlar	
		7. Basqa ag`imdag`i minnetlemeler	330,3
Ja`mi to`lew ushin qarjilar	286455	Ja`mi to`lew qarizlari	4535,1
Qariz to`lew minnetlemelerinin` ko`pligi	-	To`lew qarizlarinan to`lew qarjilarinin` ko`pligi (artiqshalig`i)	281919,9
Balans	286455	Balans	286455

Keste mag`liwmatlarinan ko`rinip turg`aniday, biz analiz qilib atirg`an «Qaraqalpaqstan azıq-awqat sanaati» ka`rxanalari birlespenin` 2014 jilda to`lew qa`biliyetine iye esaplanadi. Yag`niy, birlespenin` ja`mi to`lew qarjilari 286455 min` swm bolg`ani halda, ja`mi to`lew qarizlari 4535,1 min` swmdi qurag`an. Bunnan ko`rinip turg`aniday, birlespede to`lew qarizlarina salistirmali to`lew qarjilari 281919,9 min` swmg`a ko`p bolg`an. Bul bolsa birlespenin` absalyut to`lew qa`biliyetine iye ekenliginen da`lalat beredi. Bunnan tisqari to`lew qarjilari quramina itibar qilaturg`in bolsaq, onin` tiykarin debitorliq qarizlari (28246,9 min` swm) ha`mde pul qarjilar (398,6 min` swm) quramaqta. Bul sonnan da`lalat beredi, birlespe tap usi waqıtta tez to`lew qa`biliyetine iye emes. Sebebi debitorlik qarizlarin tez arada o`ndirip aliw im-ilajlarin birlespe basshilari ta`repiyen islep shig`iliyai lazim.

1.4-keste

«Qaraqalpaqstan azıq-awqat sanaati» ka`rxanalari birlespende tovar-materialliq rezervlerin qaplawg`a tiyisli derekler menen ta`miyinlengnelik analizi

Ko`rsetkishler	2014 jil
1. O`z qarjilarinin` derekleri	92670,7
2. Uzaq mu`ddetli aktivler	46353,6
3. Tovar-materialliq rezervlerdi qaplawg`a tiyisli o`z qarjilari derekleri (1-qatar – 2-qatar)	46317,1
4. Uzaq mu`ddetli kredit ha`m qarizlar	-
5. Tovar-materialliq rezervlerdi qaplawg`a tiyisli o`zinin` ha`m uzaq mu`ddetli qariz derekleri (3-qatar + 4-qatar)	46317,1
6. Qisqa mu`ddetli kredit ha`m qarizlar	4535,1
7. Tovar-materialliq rezervlerdi qaplawg`a tiyisli ja`mi derekleri (5-qatar + 6-qatar)	50852,2
8. Tovar-materialliq rezervlerdin` ja`mi	-
9. Tovar-materialliq rezervlerdi qaplawg`a o`z dereklerinin` jeterliligi (+) yamasa jetispewshiligi (-)(-) (3 qatar – 8 qatar)	46317,1
10. Tovar-materialliq rezervlerdi qaplawg`a o`z ha`m uzaq mu`ddetli qariz dereklerinin` jeterliligi (+) yamasa jetispewshiligi (-)(5 qatar – 8 qatar)	46317,1
11. Tovar-materialliq rezervlerdi qaplawg`a ja`mi dereklerinin` jeterliligi (+) yamasa jetispewshiligi (-) (7-qatar- 8-qatar)	50852,2

To`lew qarizlarinin` tiykarin bolsa «Zat jetkizip beriwshi ha`m kesip alıp

islewshilerge to`lenetug`in schyotlar», «Byudjetke to`lemler boyinsha qarizlar», «Kamsizlandirw boyinsha qarizlar», «Miyetke haqi to`lew boyinsha qarizlar» ha`m «Basqa ag`imdag`i minnetlemeler» siyaqli minnetlemeler quramaqta. Bul bolsa usi qarizlardi qisqa mu`ddette to`lep beriw lazimlig`in bildiredi. Birlespe to`lew qa`biliyetin jaqsilaw ushin bar bolg`an tayar o`nimlerin satiw sharalarin ko`rgen halda debitorliq qarizlarin o`ndirip aliw sharalarin ko`riwi lazim boladi. Keri jag`dayda, fermer xojalig`inin` to`lew qa`biliyeti bunnanda jamanlasiwi mu`mkin.

Usi keste mag`liwmatlarinan ko`rinip turg`aniday, biz analiz qilip atirg`an «Qaraqalpaqstan aziq-awqat sanaati» ka`rxanalari birlespende tovar-materialliq rezervlerin qaplawg`a tiyisli derekler menen ta`miyinlengenlik jag`dayin analiz qilg`animizda to`mendegi na`tiyjelerge erisildi: bul analiz qilinip atirg`an birlespede 2014 jilda 92670,7 min` swmg`a o`z qarjilari derekleri qurag`an, uzaq mu`ddetli aktivler bolsa 2014jilg`a 46353,6 min` swmdi qurag`an. Birlespede 2014 jilda tovar-materialliq rezervlerin qaplawg`a tiyisli o`zinin` dereklerinin` ko`lemi **46317,1** min` swmdi qurag`an. Qisqa mu`ddetli minnetlemeleri bolsa 4535,1 min` swmdi qurag`an. Birlespede tovar-materialliq rezervlerin qaplawg`a o`zinin` derekleri ha`mde o`zinin` ha`m uzaq mu`ddetli qariz derekleri **46317,1** min` swmg`a jeterli bolg`an. Bunnan ko`rinip turg`aniday, birlespede finansliq turaqlilig`i 2014 jilda turaqli jag`dayda bolg`an. Bunday na`tiyjelerdi ha`zirgi bazar ekonomikasi sharayatinda jaqsi na`tiyje dep esaplawimiz mu`mkin. Uliwma alg`anda birlespenin` finansliq turaqlilig`i 2014 jilda jaqsilang`anin ko`riwimiz mu`mkin.

1.5- keste mag`liwmatlarinan ko`rinip turg`aniday, “«Qaraqalpaqstan aziq-awqat sanaati» ka`rxanalari birlespende ja`mi debitorliq qarizlari 28246,9 min` swm bolg`an bolsada, ja`mi kreditorliq qarizlari bolsa 23711,8 min` swmdi qurag`an. Yag`niy, debitorliq qarizlari kreditorliq qarizlarinan 23711,8 min` swmg`a ko`p bolg`an. Bul salistirmali unamli jag`day bolip esaplanadi.

1.5-keste

«Qaraqalpaqstan aziq-awqat sanaati» ka`rxanalari birlespenin` debitorliq ha`m kreditorliq qarizlari balansinin` analizi

Debitorliq qarizlar	Summa, min` swm	Kreditorliq qarizlar	Summa, min` swm
Qariydar ha`m buyirtpashilardin` qarizi (4000nan 4900din` ayirmasi)		1. Zat jetkizip beriwshi ha`m kesip alip islewshilerge to`lenetug`in schyotlar (qarizlar)	94,5
Ustav kapitali boyinsha diziwshilerdin` u`desi boyinsha qarizlari	27764,7	2. Byudjetke to`lemler boyinsha qarizlari	738,3
Byudjetke saliq ha`m jiyimlar boyinsha avans to`lemleri	154	3. Qamsizlandiriw boyinsha qarizlar	2138,5
Xizmetkerlerdin` basqa operatsiyalari boyinsha qarizi		4. Maqsetli ma`mleketlik jamg`armalarina to`lemler boyinsha qarizlar	
Sin`ar ha`m qarasli xojaliq ja`miyetlerinin` qarizi	-	5. Miynetke haqi to`lew boyinsha qarizlar	1233,5
Ajratilg`an bo`linbelerdin` qarizi	-	6. Qisqa mu`ddetli kredit ha`m qarizlar	
Zat jetkizip beriwshi ha`m kesip alip islewshilerge berilgen avanslar	25,8	7. Basqa ag`imdag`i minnetlemeler	330,3
Maqsetli ma`mleketlik jamg`armalari ha`m qamsizlandiriw boyinsha avans to`lemleri	302,4		
Basqa debitorliq qarizlari	-		
Ja`mi	28246,9	Ja`mi	4535,1
Kreditorik qarizlarinin` debitorliq qarizlarinan artiqshalig`i		Debitorliq qarizlarinin` kreditorliq qarizlarinan artiqshalig`i	23711,8
Balans	28246,9	Balans	28246,9

Debitorliq qarizlarinin` tiykarg`i bo`limi Ustav kapitali boyinsha diziwshilerdin` u`desi boyinsha qarizlari 27764,7 min` swmdi, byudjetke saliq ha`m jiyimlar boyinsha avans to`lemleri 154 min` swmdi ha`m maqsetli ma`mleketlik jamg`armalari ha`m qamsizlandiriw boyinsha avans to`lemleri byudjetke saliq ha`mde jiyimlar boyinsha avans to`lemleri 302,4 min` swmdi quramaqta.

Sonin` menen bir qatarda, kreditorliq qarizlari quramina itibar беретug`in bolsaq, minnetlemelerdin` tiykarg`i salmag`i miynetke haqi to`lew boyinsha qariz (1233,5 min` swmdi), qamsizlandiriw boyinsha qarizlar (2138,5 min swdi), byudjetke to`lemler boyinsha qarizlari (738,3 min` swdi), basqa ag`imdag`i

minnetlemeler boyinsha qarizlardi quramaqta. Bul bolsa birlespenin` aldindag`i minnetlemelerin jeterli da`rejede a`melge asirmay atirg`anlig`inan da`lalat beredi.

Debitorliq ha`m kreditorliq minnetlemelerinin` ten`ligi 23711,8 min` swmdi qurag`an. Sonnan taza debitorliq minnetlemeleri summasi 28246,9 min` swmdi qurag`an. Uliwma alg`anda ja`mi debitorliq qarizlarinin` kreditorliq qarizlarinan artiqsha ekenligin birlespe ushin bir qansha unamli dep bahalasaq boladi. Sebebi, aliwi lazim bolg`an qarizi беретуг`in qarzidan ko`p.

Analizde mu`ddeti uzaytirilg`an debitorliq ha`m kreditorliq minnetlemelerinin` ju`zege keliwine o`z-aldina a`hmiyet beriledi. Nege degende, o`tkizip jiberilgen minnetlemeler xojaliqtin` finansliq awhalinin` mu`shkillesiwin ha`m turaqlilig`inin` buziliwina alip keledi. O`z na`wbetinde xojaliqtin` to`lew qa`biliyeti buziladi.

1.2. Su`t ha`m su`tti qayta islew ka`rxanalarinda buxgalteriya esabinin` orni ha`m a`hmiyeti

O`zbekistan Respublikasinda ja`miyet rawajlanawinin` barliq pozitsiyasinda, en` aldi menen, ekonomikalik tarawda reformalardi ja`nede teren`lestiriw ha`m erkinlestiriw barisindag`i aniq da`stu`r islep shig`ilg`an. Bul da`stu`rди engiziwden go`zlengen tiykarg`i maqset O`zbekistan demokratiyalik ha`m bazar reformalarin a`melge asiriw, ja`han birligine ken` integratsiyalasiwi ha`m turaqli alg`a bariwi ushin bekkem tiykar jaratiw bolip tabiladi.

Respublikamizdin` ekonomikalik ha`m finansliq turaqliliqqa erisiwinde a`hmiyetli faktorlar, o`ndiris ko`leminin` o`siwi, pul qa`dirsizleniwin pa`seyittiriw, eksport ko`lemin asiriw ha`m basqa usi siyaqli makroekonomikalik o`siwdi ta`miyinlew menen birge ma`mlekette xizmet ju`ritip atirg`an ha`r bir ka`rxana, firma, sho`lkem, kompaniyalarinin` xojaliq sub`ektlari sipatinda rawajlandiriwdi talap etedi.

Ka`rxana ha`m sho`lkemlerdin` ekonomikalik g`a`rezsiz ha`mde finansliq turaqli xizmet ko`rsetiwlerinde olardin` esap-kitap ju`ritiliwin bazar ekonomikasi talaplarina

sa'ykeslew, finansliq turaqliliq barisindag'i jumislardi jolg'a qoyiw, bar materialliq, finansliq ha'm miynet bayliqlaridan na'tiyjeli paydalang'an halda o'ndiriw yamasa xizmet ko'rsetiwdi sho'lkemlestiriw en' aktual waziypalardan sanaladi.

Sol sebepli bazar ekonomikasini erkinlestiriw ha'r birimizden buxgalteriya esabi, finansliq ha'm ekonomikalik analiz, audit haqqinda bilimge iye boluwimizdi talap etedi. Isbilermenlik xizmetinin' tabisi, esap-kitaplardin' puxtalig'ina, pul ag'imlarinin' aqilg'a muwapiq basqariliwina, finansliq ma'selelerdegi qararlardin' tuwri ha'm o'z waqtinda qabil qiliniwina ha'mde ekonomikalik ha'm finansliq analizdin' tuwri ha'm sapali sho'lkemlestiriliwine tig'iz baylanisli boladi.

Joqaridag'ilardi inabatqa alg'an halda, su't ha'm su't o'nimlerin qayta islew ka'rxanalarinda buxgalteriya esabin normativlik hu'jjetler tiykarinda, tuwri ha'm aniq ju'ritiw, olar xizmetinin' qadag'alawi ha'mde qararlar qabil qiliwda analizdin' zamanago'y usullaridan paydalanip, ka'rxananin' finansliq jag'dayina unamli baha beriw ushin olardin' esap mag'liwmatlarin analiz qilinadi.

Su't ha'm su't o'nimlerin qayta islew ka'rxanalarinda buxgalteriya esabin ju'ritiw bir neshe normativlik hu'jjetlerge tiykarlanip alip bariladi. Bularg'a O'zbekistan Respublikasi "Buxgalteriya esabi tuwrisinda"gi nizam, buxgalteriya esabinin' milliy standarti (BEMS), "O'nim (jumis ha'm xizmet)lerdin' o'zine tu'ser bahag'a kiritiletug'in, o'nim (jumis ha'm xizmet)lerdi o'ndiriw ha'm satiw qa'rejetleri qurami ha'mde finansliq na'tiyjelerin qa'liplestiriw ta'rtibi tuwrisinda"gi Nizam siyaqli normativlik hu'jjetler esaplanadi.

Su't ha'm su't o'nimlerin qayta islew ka'rxanalarinda buxgalteriya esabi kanday sho'lkemlestiriliwi ha'm ju'ritiliwi olardin' o'zine ta'n o'zgesheliklerin itibarg'a alg'an halda a'melge asiriladi.

Su't ha'm su't o'nimlerin qayta islew ka'rxanalarinda buxgalteriyasin tuwri sho'lkemlestiriw, ju'ritiw ha'm olardin' mag'liwmatlarin analiz qiliw arqali kanday na'tiyjelerge erisiw mu'mkinligin ko'remiz.

Su't ha'm su't o'nimlerin qayta islew ka'rxanalarinda finansliq esabatlardi analiz qilg'animizda, biz ka'rxanalardin' ustav kapitali, pul qarjilari, tiykarg'i qurallari, aylanis

qarjilari, o`nim ko`lemi, ka`rxana o`ndiris da`stu`rinin` ha`m t.b. analizi mag`liwmatlari tiykarinda ka`rxanalarda qadag`alawdi ha`m qararlar qabil qiliwdi sho`lkemlestiriw mu`mkin

Su`t ha`m su`t o`nimlerin qayta islew ka`rxanalardin` finansliq awhalin analiz awhalin tiykarig`i maqseti bolip, na`tiyjeli basqariwdi jolg`a qoyiw, analiz mag`liwmatlari tiykarinda optimal qararlar qabil qiliw bolip esaplanadi.

Usi jumista su`t ha`m su`t o`nimlerin qayta islew ka`rxanalarinda buxgalteriya esabin ju`ritiw ha`m ka`rxanalardin` finansliq jag`dayinin` analizi a`tiraplinsha jaritilg`an. A`sirese, su`t ha`m su`t o`nimlerin qayta islew ka`rxanalarinda buxgalteriya esabin ju`ritiw o`zgeshelikleri, ka`rxana mu`lki, balanstin` ha`reketshen`ligi ha`m ka`rxanalar xizmetinin` isshen`lik, tiykarig`i qurallar qurami, ha`reketi ha`m olardan na`tiyjeli paydalanilw analizi ha`m ka`rxanalar finansliq-xojaliq xizmetine uliwma analizlik baha beriw ko`rsetkishleri aniq sanlar ja`rdeminde analiz qiling`an. Oni tayarlawda hu`kimetimizdin` sanaat ka`rxanalardin` finansliq xizmetine tyisli qarar, ko`rsetpe, nizamlarinan ha`m usi pa`n tarawinda avtorlardin` jan`a oqiwliqlari ken` paydalanilg`an.

Ekonomikani erkinlestiriw ha`m ekonomikalik reformalardi teren`lestiriw sharayatinda mu`lkitn` tu`rli ta`replerge baylanisli o`ndiris, jumis orinlaw ha`m xizmet ko`rsetiwde erkin ba`sekenin` hu`kim su`riine tiykar boladi. Bul bolsa o`z na`wbetinde ha`r bir ka`rxananin` jasawshan`lig`inin` o`zin ta`miyinlew za`ru`rligin tuwdiradi. Bul waziypa tek g`ana buxgalteriya esabi ha`m audit, ekonomikalik analiz arqali orinlaw mu`mkin boladi. Rejeli ekonomika sharayatinda ekonomikalik analiz jeterli da`rejede rawajlanip o`zinin` mazmuni, predmeti ha`m ob`ektine iye bolg`an edi. Biraq onin` bir tu`ri bolg`an ka`rxanalar finansliq jag`dayi analizine ha`mde buxgalteriya esabin ju`ritiwge diyerli itibar berilmedi, sebebi bug`an ob`ektiv halda za`ru`rli te joq edi.

Ka`rxanalardin` buxgalteriya esabin ju`ritiw ha`m finansliq jag`dayinin` analizi ka`rxanalardin` xojaliq xizmetin qadag`alaw ha`m basshiliq qiliw, ka`rxanalar o`z-o`zin toliq qarji menen ta`miyinlew tiykarinda en` zamanago`y xojaliq

mexanizmin ju`zege keltiriv, ekonomikaliq tejemdi o`tkiziv, texnika rawajlaniwin ja`nede alding`i, alding`i shet el ta`jiriybelerin tarqatiw, jumis xizmetinde bar bolg`an kemshiliklerge ba`rham beriw ha`m ishki xojaliq rezervlerin aniqlawda o`te a`hmiyetli richag sipatinda qollaniladi.

Bazar qatnasiqlari sharayatinda ha`r qanday xojaliq ju`ritiwshi sub`ekttin` o`z qaramag`indag`i barliq resurslar - finansliq, materialliq ha`m miynet resurslari ha`reketi ha`mde olardan paydalaniw na`tiyjeliligini tuwri sho`lkemlestiriv za`ru`r boladi. Biraq, ko`plegen ka`rxana ha`m sho`lkemler ekonomikaliq g`a`rezsizlik ha`mde ishki ha`m sirtqi bazarda kelisimler du`ziw huqiqin qolg`a kiritkenlerinen son`, xojaliq ju`ritiw din` jan`a sharayatlarina tayar emeslikleri belgili bolip qaldi.

Ha`zirgi sharayatta ma`mleket sotsialliq-ekonomikaliq rawajlaniwin jedellestiriwde, ekonomikadag`i qolaysiz bag`darlardi tez saplastiriwda ekonomikani tu`pten qayta reformalawda alding`i birinshi na`wbettegi waziypa bolip esaplanadi. Buxgalteriya esabi ha`m ekonomikaliq analizdi jetilistiriwdin` tiykarg`i bag`darlari ekonomikani basqariwdi qayta quriwdin` ma`nisi ha`m oni a`melge asiriw printsipleri menen tikkeley belgilenedi. Ekonomikani basqariwdi tu`pten qayta quriwdin` ma`nisi - barliq da`rejelerde tiykarinan administrativlik basshiliq usullaridan ekonomikaliq usullarg`a, ma`pler arqali basqariwina, demokratlastiriwg`a, insan faktorin pu`tin sharalar menen ku`sheyittiriwge o`tiwdi aytadi.

Respublikamizdin` ekonomikaliq ha`m finansliq turaqliliqqa erisiwinde a`hmiyetli faktorlar, o`ndiris ko`leminin` o`siwi, pul qa`dirsizligin pa`seyittiriv, eksport ko`lemin asiriw ha`m basqa usi siyaqli makroekonomikaliq o`siwdi ta`miyinlew menen birge ma`mlekette xizmet ju`ritip atirg`an ha`r bir ka`rxana, firma, sho`lkem, kompaniyalarinin` xojaliq sub`ektlari sipatinda rawajlandirivdi talap etedi.

Ka`rxana ha`m sho`lkemlerdin` ekonomikaliq g`a`rezsiz ha`mde finansliq turaqli xizmet ko`rsetiwlerinde olardin` esap-kitap ju`ritiliwin bazar ekonomikasi talaplarina sa`ykeslew, finansliq turaqliliq barisindag`i jumislardi jolg`a qoyiw, bar materialliq, finansliq ha`m miynet bayliqlaridan na`tiyjeli paydalang`an halda o`ndiris yamasa xizmet ko`rsetiwdi sho`lkemlestiriv en` aktual waziypalardan sanaladi.

Sol sebepli bazar ekonomikasini erkinlestirish ha'r birimizdan buxgalteriya esabi, finansliq ha'm ekonomikalik analiz, audit haqqida bilimge iye bolivimizdi talap etedi. Isbilermenlik xizmetinin tabisi, esap-kitaplardin puxtalig'ina, pul ag'implarinin aqilg'a muvapiq basqariliwina, finansliq ma'selelerdegi qararlardin tuwri ha'm o'z waqtinda qabil qiliniwina ha'mde ekonomikalik ha'm finansliq analizdin tuwri ha'm sapali sho'lkemlestiriliwine tig'iz baylanisli boladi. A'sirese bahalardi tuwri u'yreniwde, sponsorlardin finansliq isenimlilikin bile aliwda, o'z-ara esap-kitap islerinde utqizip qoymasliq ha'm bayliqlardan orinli paydalana aliwda kompleks ekonomikalik analizdin na'tiyjelerine tiykarlanip, analiz mag'liwmatlarina tiykarlanip, qararlardi belgilew, payda aliwdin za'ru'rli sha'rti ekenligi ta'jiriybede da'liyenegen shig'ar.

Ka'rxanalardin buxgalteriya esabin ju'ritiw ha'm finansliq jag'dayinin analizi ka'rxanalardin xojaliq xizmetin qadag'alaw ha'm basshiliq qiliw, ka'rxanalar o'z-o'zin toliq qarji menen ta'miyinlew tiykarinda en zamanago'y xojaliq mexanizmin ju'zege keltirish ekonomikalik tejemdi o'tkizish, texnika rawajlanishin ja'nede alding'i, alding'i shet el ta'jiriybelerin tarqatish, jumis xizmetinde bar bolgan kemshiliklerge ba'rham berish ha'm ishki xojaliq rezervlerin aniqlawda o'te a'hmiyetli richag sipatinda qollaniladi.

Bazar qatnashlari sharayatida ha'r knday xojaliq ju'ritiwshi sub'ekttin o'z qaramag'indagi barliq resurslar - finansliq, materialliq ha'm miynet resurslari ha'reketi ha'mde olardan paydalaniw na'tiyjeliligini tuwri sho'lkemlestirish za'ru'r boladi. Biraq ko'plegen ka'rxana ha'm sho'lkemler ekonomikalik g'a'rezsizlik ha'mde ishki ha'm sirtqi bazarda kelisimler du'ziw huqiqin qolg'a kiritkenlerinen son, xojaliq ju'ritiwdin jan'a sharayatlarina tayar emeslikleri belgili bolip qaldi.

Ha'zirgi sharayatta ma'mleket sotsialliq-ekonomikalik rawajlanishin jedellestirishde, ekonomikadagi qolaysiz bag'darlardi tez saplastirishda ekonomikani tu'pten qayta reformalastirish alding'i birinshi na'wbettegi waziypa esaplaandi. Buxgalteriya esabin jetilistirishdin tiykarg'i bag'darlari ekonomikani basqariwda qayta quriwdin ma'nisi ha'm oni a'melge asirish printsipleri menen tikkeley belgilenedi. Ekonomikani basqariwda tu'pten qayta quriwdin ma'nisi - barliq da'rejelerde tiykarlanip administrativlik basshiliq

usullaridan ekonomika usullariga, ma'plari orqali boshqarilish, demokratlashtirilish, inson faktorini putin sharoitlaridan kushaytirilishga o'tirilishi amalga oshirildi.

Su't va su't o'limlarini qayta ishlash korxonalariida boshqarilish hisabi juriyati ha'mde analiz qilish o'ziga ta'n o'zgarishlari bolib, buning ushin o'zaldin bilim va ta'jiriyatga iye bolish kerak. Buning ushin biz ma'mleketimizde qabildirilgan Nizam va Qararlari, normativlik hujjatlar, boshqarilish hisabini milliy standartlari, boshqarilish hisabini xalik-araliq standartlari, auditi milliy standartlari va auditi xalik-araliq standartlariga tiykarlanib jumis juriyatimiz maqatga muvopiq boladi.

Su't va su't o'limlarini qayta ishlash korxonalariida boshqarilish hisabini tiykarlag'i maqseti bolib, korxona va shol'kemlaridin xizmatini alding'i, finansliq-xojaliq xizmatini na'tijeliligini asirish va usi siyaqli aniq maqsetlarga bag'darlang'an na'tijelerga erishib bolib tabiladi.

1.3. Su't va su't o'limlarini qayta ishlash korxonalariida o'ndirish qarejatlari esabi ha'm «Direkt-kosting» sistemasi boyinsha qarejatlarni esapqa alish

Su't va su't o'limlarini qayta ishlash korxonalariida boshqarilish hisabi o'ndirish korxanalaridagi siyaqli juriatiledi. Bul korxanalarda tiykaridan qarejatlarni esapqa alish sistemasina itibar berish lazim.

Respublikamizda qarejat statyalari O'zbekistan Respublikasi Ministrlar Komitetini 1999 jil 5 fevraldagi 54-sanli qarari menen tasdiqlangan (O'z.R. MK.nin 2003 jil 25 dekabrdegi 567-sanli qarari menen o'zgarishlar kiritilgan) «O'lim (islar, xizmatlar)ni o'ndirish va satish qarejatlari qurami ha'mde finansliq na'tijelarni qaliblashtirish tartibi to'g'risida»g'i Nizamga tiykarlanadi.

Bul Nizamga tiykarlang'an halda barliq qarejat statyalarini to'mendegishesatirlashtirish mumkin:

1. O'limlarni o'ndirish o'ziga ta'sir baharga kiritilish qarejatlari:
 - tikkelash va janapay materialliq qarejatlari;
 - tikkelash va janapay miynet qarejatlari;

-basqa tikkeley ha`m janapay qa`rejetler, sonnan o`ndiris bag`darindag`i u`steme qa`rejetler.

2. Da`wir qa`rejetleri:

- satiw qa`rejetleri;
- administrativlik qa`rejetler.
- basqa operatsiyaliq qa`rejetler ha`m ziyanlar.

3. Finansliq xizmet boyinsha qa`rejetler:

- protsentler boyinsha qa`rejetler;
- shet el valyuta operatsiyalarinda ju`zege keletug`in unamsiz kurs pariqlari;
- bahali qag`azlarg`a qoyilg`an qarjilardi qayta bahalaw;
- finansliq xizmet boyinsha qa`rejetler.

4. Ayriqsha jag`daylarda ziyanlar.

Ekonomikani modernizatsiyalaw sharayatinda o`ndiris na`tiyjeliligini asiriwda qa`rejetler o`z-aldina orin tutadi.

Qa`rejetler o`nimlerdi o`ndiriw, tovarlar satiw, jumislar orinlaw ha`m xizmetler ko`rsetiw menen baylanisli bolg`an sariplardin` puldag`i ko`rinishi esaplanadi.

Respublikamizda qa`rejet statyalari O`zbekistan Respublikasi Ministrlar Komitetinin` 1999 jil 5 fevraldag`i 54-sanli qarari menen tasdiqlang`an (O`z.R. MQ.nin` 2003 jil 25 dekabrdeg`i 567-sanli qarari menen o`zgerisler kiritilgen) «O`nim (isler, xizmetler)di o`ndiriw ha`m satiw qa`rejetlerinin` qurami ha`mde finansliq na`tiyjelerin qa`liplestiruw ta`rtibi tuwrısında»g`i Nizamg`a tiykarlanadi.

Bul Nizamg`a tiykarlang`an halda barliq qa`rejet statyalarin to`mendegishe sa`wlelendiritw mu`mkin:

O`nimlerdin` o`ndirislik o`zine tu`ser bahag`a kiritiletug`in qa`rejetler:

- tikkeley ha`m janapay materialliq qa`rejetler;
- tikkeley ha`m janapay miynet qa`rejetleri;
- basqa tikkeley ha`m janapay qa`rejetler, sonnan o`ndiriw bag`darindag`i u`steme qa`rejetler.

O`nimlerdin` o`ndirislik o`zine tu`ser bahag`a qosilatug`in qa`rejetler o`ndiris

yamasa o`nim (jumis, xizmet)lerdi qayta islewde paydalanilatug`in ta`biy ha`m miynet resurslari, shiyki zat ha`m materiallar, janilg`i ha`m energiya, tiykarg`i qurallar ha`mde o`ndiriske tiyisli basqa qa`rejetlerdin` bahasin sa`wlelendiredi.

Usi qa`rejetler ekonomikalıq mazmunına ko`re to`mendegishe ta`rtipte toparlanadi:

- o`ndirislik materialliq qa`rejetleri (qaytarilatug`in quni shig`arip taslang`an halda);

- o`ndiris o`zgesheligine iye bolg`an miynetke haqi to`lew qa`rejetleri;

- o`ndiriske tiyisli bolg`an sotsialliq qamsizlandiriw ajiratpalari;

- tiykarg`i qurallar ha`m o`ndiris a`hmiyetine iye bolg`an materialliq emes aktivler amortizatsiyasi;

- o`ndiris a`hmiyetine iye bolg`an basqa qa`rejetler.

Xojaliq ju`ritiwshi sub`ektlerde finansliq xizmet boyınsha qa`rejetler aylanislarin buxgalteriya esabında sa`wlelendiriw ushin to`mendegi schetlar belgilengen:

9610-«Protsentler ko`rinishindegi qa`rejetler»;

9620-«Kurs pariqlarınan ziyanlar»;

9630-«Bahali qag`azlardı shig`ariw ha`m tarqatiw boyınsha qa`rejetler»;

9690-«Finansliq xizmet boyınsha basqa qa`rejetler».

Usi schetlar tranzit schetlar esaplanip, aktiv xarakterge. Olardin` debet oborotlari xojaliq aylanislari payda sodir bolg`an finansliq qa`rejetlerdi, kredit oborotlari bolsa olardin` esaptan shig`ariliwin ko`rsetedi.

Ka`rxanalarda o`ndiris qa`rejetleri qoyilg`an waziypalarg`a muwapiq; qa`rejet elementleri ha`m kalkulyatsiya statyalarına bo`linedi.

Qa`rejetlerdi elementleri boyınsha toparlaw o`ndiris qa`rejetlerin ekonomikalıq mazmunına qarap aniqlaw ha`m tiyisli smetalar du`ziwge tiykar boladi.

O`ndiris qa`rejetlerin kalkulyatsiya statyalari boyınsha toparlaw bolsa o`nimlerdin` o`zine tu`ser bahasin aniqlawına xizmet kiladi. Usi qa`rejetler shiyki zat ha`m materiallardı tayarlaw, qayta islew, brak o`nimlerdi du`zetiwi, yarım tayar o`nimlerdi o`ndiriw menen baylanisli boladi. O`ndiris xarakterine iye bolmag`an

qa`rejetlerge ka`rxananin` ma`deniy-turmisliq ob`ektlerine sariplanatug`in qa`rejetler kiredi.

Sonday-aq,, ka`rxanalarda qa`rejetlerdin` o`nimnin` o`zine tu`ser bahag`a kiritiliwine ko`re tikkeley ha`m janapay qa`rejetlerge ajiratiladi. Tikkeley qa`rejetler tuwridan o`nimlerdi o`ndiriw menen tuwridan-tuwri baylanisli bolg`an shiyki zat ha`m materiallar, miynetke haqi to`lew (ajiratpalari menen birge), o`ndiriste paydalanip atirg`an tiykarg`i qurallar amortizatsiyasi siyaqli qa`rejetler kiredi.

Tikkeley materialliq qa`rejetler islep shig`arilatug`in o`nim (jumis ha`m xizmet)lerdin` tiykarin qurap, onin` quramina kiretug`in yamasa o`nimler tayarlaw, jumislar orinlaw ha`m xizmetler ko`rsetiwde paydalanilatug`in shetten satip alinatug`in shiyki zat ha`m materiallar qa`rejetlerin ko`rsetedi.

Joqaridag`ilardan tisqari «Qa`rejetler qurami tuwrisindag`i» Nizamg`a muwapiq to`mendegi qa`rejetler de tikkeley materialliq qa`rejetler quramina kiredi:

normal texnologiya protsessin ta`miyinlew ha`m o`nimlerdi oraw ushin o`nim (isler, xizmetler) yamasa basqa o`ndiris mu`ta`jligine sariplanatug`in (a`sbap-u`skeneler, binalar, qurilmalar ha`m basqa tiykarg`i qurallar sinawin o`tkiziw, qadag`alaw, saqlaw, du`zetiwi ha`m olardan paydalaniw) ushin o`ndiris protsessinde paydalanatug`in satip alinatug`in materiallar, sonday-aq, a`sbap-u`skenelerdi du`zetiwi ushin awisiq bo`lekler, inventarlar quni, xojaliq buyimlari ha`m tiykarg`i qurallarg`a kirmeytug`in basqa miynet qurallari.

- satip alinatug`in, keleside to`mendegi montaj qilinatug`in yamasa qosimsha islew beriletug`in kepserlewshi buyimlar ha`m yarim tayar o`nimler;

- sirtqi yuridikaliq ha`m fizikaliq ta`repler, sonday-aq, ka`rxananin` ishki quramliq bo`linbeleri ta`repiyen orinlanatug`in xizmetinin` tiykarg`i tu`rine tiyisli bolmag`an o`ndiris o`zgesheligine iye bolg`an isler ha`m xizmetler. O`ndiris xarakterine iye bolg`an jumislar ha`m xizmetlerge o`nim o`ndiriw boyinsha aylanislardi orinlaw, shiyki zat ha`m materiallarina islew beriw, olardin` sapasin aniqlaw ushin sinawlar o`tkiziw, belgilengen texnologiyaliq protsesslerge a`mel etiliwi u`stinen qadag`alaw, tiykarg`i o`ndiris quralların du`zetiwi ha`m basqalar

tiyisli boladi.

Ka`rxana ishinde sirtqi yuridikaliq ta`replerdin` transport xizmetleri (shiyki zat, materiallar, instrumentlar, detallar, teriler, ju`klerden` basqa tu`rlerini orayliq sklادتan tsexqa, sonday-aq,, tayar o`nimdi saqlaw ushin skladqa keltiriw) de o`ndiris o`zgesheligine iye bolg`an xizmetler esaplanadi:

-ta`biy shiyki zat (jer rekultivatsiyasina ajiratpalar, qa`nigelestiriw, yuridikaliq ta`repler ta`repinen a`melge asirilatug`in jerdi rekultivatsiya qiliw islerine haqi to`lew), tamiri menen beriletugin tereklerge haqi to`lew, sanaat ka`rxanalari ta`repinen suw xojalig`i sistemadan belgilengen limitler do`gereginde ha`m onnan artiqsha alinatug`in suw ushin haqi to`lew. Sanaattin` shiyki zat tarmaqlari ushin bolsa ag`ash-taxta materiallarinan yamasa paydali qazilmalardan (rudadan) paydalaniwg`a huqqlarinin` amortizatsiya qilinatu`g`in quni yamasa a`tirap-ortaliqti tiklew qa`rejetleri;

- nexnologiyaliq maqsetlerge, energiyanin` barliq tu`rlerin o`ndiriske, binalardi isitiwg`a sariplanatug`in janilg`inin` shetten satip alinatug`in barliq tu`rleri, ka`rxanalardin` transporti ta`repinen orinlanatug`in o`ndiriske xizmet ko`rsetiw boyinsha transport jumislari;

- ka`rxananin` texnologiyaliq, transport ha`m basqa o`ndiris ha`m xojaliq mu`ta`jliklerine sariplanatug`in barliq tu`rdegi satip alinatug`in energiya. Bunda ka`rxananin` o`zi ta`repinen islep shig`arilatug`in elektr energiyasina ha`m energiyanin` basqa tu`rlerine, sonday-aq, satip alinatug`in energiyani tutiniw jayina transformatsiya qiliw ha`m uzatiw qa`rejetleri materialliq qa`rejetlerdin` tiyisli elementlerine kiritiledi;

- o`ndiriw tarawinda materialliq bayliqlardin` ta`biy jog`aliw normalari shen`berinede ha`m olardan artiqsha jlg`altiliwi, jaramsizlaniwi ha`m kem shig`iwi ka`rxananin` transporti ha`m xizmetkerleri ta`repinen materialliq resurslardi jetkiziw menen baylanisli qa`rejetler, sonnan ju`klew ha`m tu`siriw isleri o`ndirs qa`rejetlerinin` tiyisli elementlerine kiritiliwi za`ru`r.

- ka`rxanalar ta`repinen zat jetkizip beriwshilerden alinatug`in idislar da materialliq resurslar qunina kiritiledi.

- o`nimnin` o`zine tu`ser bahag`a kiritiletug`in materialliq resurslar qa`rejetlerinen

qaytarilatug`in quni, idis ha`m oraw-jaylaw materiallarinin` quni olardin` a`melde satiliwi, paydalaniliw yamasa skladqa kiris qiliniwi bahasi boyinsha shig`arip taslanadi;

- materialliq qa`rejetler elementi boyinsha sa`wlelendiriletug`in materialliq resurslar quni satip aliw bahasinan, sonin` ishinde, qosimsha baha (u`steme)dan, ta`miynat, sirtqi ekonomikalik sho`lkemler ta`repinen to`lenetug`in da`ldashiliq ta`g`dirlewlerden, tovar birjalari xizmatlerinen, sonin` ishinde brokerlik xizmetlerinen, bajilar ha`m jiyimlar, transportta tasiwg`a haqi to`lewden, sirtqi yuridikaliq ta`repler ta`repinen a`melge asirilatug`in satiw ha`m jetkizip beriwge haqi to`lewden kelip shig`ip qa`liplese;

- tikkeley miynet qa`rejetleri: tikkeley o`ndiris xizmetkerleri, o`ndiris protsessinde islep atirg`an mashina operatorlari ha`m tikkeley o`ndiriste ba`nt bolg`an basqa xizmetkerler miynet haki qa`rejetleri. Sonday-aq, «Qa`rejetler qurami tuwrisinda»g`i Nizamg`a ko`re, tikkeley miynet qa`rejetlerine to`mendegiler kiritiledi;

- xojaliq ju`ritiwshi sub`ektte qabil qiling`an miynetke haqi to`lew formalari ha`m sistemalarina muwapiq orinlang`an bazar bahalari, tarif stavkalari ha`m lawazim ayliqlarinan kelip shig`ip esaplang`an a`melde orinlang`an jumis ushin o`ndiris o`zgesheligine iye bolg`an esaplang`an jumis haqi, sonin` ishinde, orinlang`an jumisti esapqa aliw boyinsha da`slepki hu`jjetlerde na`zerde tutilg`an xoshemetlewshi tu`stegi to`lemler;

- ka`sip ta`jiriybesi ha`m trenerlik ushin tarif stavkalarina ha`m okladlarg`a u`stemeler;

- jumis rejimi ha`m miynet sharayatlari menen baylanisli bolg`an kompensatsiya tu`sindegi to`lemler, sonin` ishinde:

- texnologiyaliq protsess kestesinde na`zerde tutilg`an tu`ngi waqitta, jumistan tisqari waqitta, dem aliw ha`m bayram (islenbeytug`in) ku`nlerde islengenlik ushin tarif stavkalari ha`m okladlarg`a u`stemeler ha`m qosimsha haqi;

- ko`p smenali rejimde islegenlik, ka`siplerdi birge qosip alip barg`anliq ha`m

xizmet ko`rsetiw zonalarin ken`eyittirgenlik ushin u`stemeler;

- hu`kimet ta`repien tastiyiqlang`an ka`sipler ha`m isler dizimi boyinsha awir, ziyarli, o`z-aldina ziyarli miynet ha`m ta`biy iklim sharayatlarinda islegenlik ushin u`stemeler, sonin` ishinde usi sharayatlardag`i u`zliksiz jumis staji ushin u`stemeler;

- baylanis, temir jol, da`oya, avtomobil transporti ha`m u`lken jollar xizmetkerlerinin` ha`m turaqli jumisi joldi o`tetug`in yamasa qatnaw tu`sine iye bolg`an basqa xizmetkerlerdin` jumis hakina, xojaliq ju`ritiwshi sub`ekt jaylasqan jaydan jo`negen payittan baslap usi jayg`a qaytip kelgan payitqa shekem to`lenetug`in jolda o`tken ha`r bir sutka ushin to`lenetug`in u`stemeler;

- qurilista, rekonstruktsiya qiliwda ha`m juwmaqlang`an ta`mirlewde tikkeley ba`nt bolg`an, sonday-aq, nizam hu`jjetlerinde na`zerde tutilg`an jag`daylardaa vaxta usili menen jumislardi orinlagan xizmetkerler ushin jumistin` ko`shpeli ha`m qatnaw o`zgesheligi ushin u`steme;

- turaqli ra`wishte jer asti islerinde ba`nt bolg`an xizmetkerlerge olardin` shaxtada jumis jayina jo`nep ketiwlerinen aldin ha`m arqag`a qaytiwlarina shekem o`tetug`in normativ waqit ushin qosimsha haqi,;

- miynetke haqi to`lewdir` rayonlar boyinsha ta`rtipke saliniwina, sonin` ishinde rayon koeffitsientleri ha`m a`meldegi nizam hu`jjetlerine muwapiq sho`l, suwsiz ha`m joqari taw jaylarinda islegenlik ushin koeffitsientler menen belgilengen to`lemeler;

- xojaliq ju`ritiwshi sub`ekt jaylasqan jaydan (jiynaliya punktinen) jumis jayina ha`m arqag`a qaytatug`in jolda o`tetug`in ku`nler ushin vaxtada islew kestesinde na`zerde tutilg`an, sonday-aq, xizmetkerlerdin` meteorologiya sharayatlarina ko`re ha`m transport sho`lkemlerinin` ayibi menen jolda tutilip qaling`a ku`nler ushin tarif stavkasi, oklad mug`darinda to`lenetug`in summalar (vaxta usilinda jumisti orinlawda);

- jumis vaxta usilinda sho`lkemlestirilgende, jumis waqti ja`mlenip esaplang`anda ha`m nizam hu`jjetleri menen belgilengen basqa jag`daylarda

xizmetkerlerge olarg`a jumis waqtinin` normal dawam etiwinen artiq islegenligi qatnasig`i menen beriletug`in dem aliw (artiqsha islengen jumis waqti ushin dem aliw) ku`nleri ushin haqi to`lew;

- islemegen waqit ushin haqi to`lew:

- a`meldegi nizam hu`jjetlerine muwapiq na`wbettegi (ha`r jilg`i) ha`m qosimsha dem alislar ushin kompensatsiyalar, o`spirimlardin` jen`illikli saatlari, balani awqatlandiriw ushin analar jumisindag`i ta`nepisler, sonday-aq, meditsinaliq ko`riklerden o`tiw menen baylanisli waqit ushin haqi to`lew;

- ma`jbu`riy dem alista bolg`an xizmetkerlerge, tiykarg`i jumis haqinim ayrim bo`limin saqlap qalg`an halda haqi to`lew;

- donor xizmetkerlerine qandi tekseriw, tapsiriw ku`nleri ushin ha`m qan tapsirilg`an ha`r bir ku`nnen keyin beriletug`in dem aliw ku`nleri ushin haqi to`lew;

- ma`mleket waziypalarin orinlaganeliq ushin (harbiy jiyinlar, ayriqsha jag`daylar boyinsha jiyinlar ha`m basqalar) miynet haqi to`lew.

- xojaliq ju`ritiwshi sub`ekt shtatinda turmaytug`in xizmetkerler miynetine olar ta`repien puqaraliq-huqiqiy tu`stegit du`zilgen sha`rtnamalar boyinsha isler orinlang`anlig`i ushin haqi to`lew, eger orinlang`an jumis ushin xizmetkerler menen esap-kitap xojaliq ju`ritiwshi sub`ektin` o`zi ta`repien a`melge asirilsa kesip alip islew sha`rtnamasi da usilar qatarina kiredi.

- belgilengen ta`rtipke muwapiq o`ndiris protsessinde qatnasiwshi xizmetkerler miynetke haqi to`lew fondina kiritiletug`in to`lemlerdin` basqa tu`rleri.

Janapay qa`rejetler bolsa o`nimler o`ndiriw menen baylanisli bolmag`an qa`rejetler esaplanip, olarg`a administrativlik-basqariw qa`rejetleri,

Basqariw a`sbap-u`skenelerin saqlaw ha`m paydalaniw qa`rejetleri kiredi.

Rejelestiriliwine qarap qa`rejetlerdi qisqa ha`m uzaq mu`ddetli qa`rejetlerge ajiratiw mu`mkin. kisqa mu`ddetli qa`rejetler ka`rxananin` taktikaliq maqsetlerin a`melge asiriwiina imka`n beredi.

Uzaq mu`ddetli qa`rejetler bolsa ka`rxanani strategik maksadini a`melge asiriwda ju`zege keladi. Olarg`a ilimiy tekshirishlar, jan`a texnologiyalarni alip kirish

ha`m rawajlandiriv, tayar o`nimlerdin` jan`a tu`rlerin o`ndiriske sariplang`an qa`rejetler kiritiledi.

Ka`rxanalar xizmetinde yarim o`zgeriwshen` qa`rejetler de ju`zege keledi. Yarim o`zgeriwshen qa`rejetler bir waqittin` o`zinde ha`m o`zgeriwshen`, ha`m turaqli qa`rejet o`zgesheligine iye bolg`an qa`rejetler esaplanadi. Olarg`a telefon xizmeti qa`rejetlerin kiritiw mu`mkin. Bunda bir ayliq aniq to`leniwi lazim bolg`an summa - turaqli qa`rejetler, qalalar araliq ha`m xaliq-araliq so`ylesiw qa`rejetleri bolsa o`zgeriwshen` qa`rejetler toparina kiritiledi.

Smeta kalkulyatsiyasidan o`nimler o`ndiriv yamasa o`ndirivde zamanago`y texnologiyani qollaw ha`m kelesi da`wirlerde sariplanatug`in qa`rejetler smetasin du`ziwde paydalaniladi. Usi usil to`mendegi jan`a o`nim tu`rlerin o`ndiriv, o`nimler bahasin belgilew ha`m o`ndiris protsessinin` ekonomikalik na`tiyjeliligini aniqlawda za`ru`rli a`hmiyetke iye.

O`ndiris bag`darindag`i ha`mme qa`rejetler o`nimnin` o`zine tu`ser bahasina kiritiledi. Bul bolsa o`ndiriske sariplang`an qa`rejetlerdi toliq ha`m o`z waqtinda esapqa aliw, sonday-aq, materialliq miynet ha`m finansliq resurslardi tejew ha`mde olardan na`tiyjeli paydalaniv u`stinen qadag`alawg`a imka`n beredi.

Su`t ha`m su`t o`nimlerin qayta islew ka`rxanalarinda islep shig`arilg`an o`nimlerdin` o`zine tu`ser bahasin pa`seyittiriv ha`m na`tiyjeli basqariw o`zine tu`ser bahani aniklawdin` zamanago`y sistemalarin a`meliyatqa engiziwdi talap etedi.

“Direkt-kosting” esap sistemasi da respublikamiz buxgalteriya esabi ushin jan`a sistemalardan esaplanip, bu`gingi ku`nde ekonomikalik rawajlang`an ma`mleketlerde ken` qollanilmaqta. Germaniya ha`m Avstraliyada usi usil "ayrim qa`rejetler esabi" dep ataladi. Britaniyada ol “marjinal qa`rejetler esabi”, Frantsiyada - “marjinal buxgalteriya” yamasa “marjinal esap” degen atamalardi alg`an. O`zbekistanda bolsa “sheklengen, toliq bolmag`an yamasa qisqarittirilg`an o`zine tu`ser baha esabi” tu`siniklari qollanilip kelmekte.

Batis ma`mleketlerde marjinal da`ramat usilidan o`ndirist (ekstensiv) rawajlandiriv modeli ornina jan`a model - intensiv rawajlaniv modeli sipatida

paydalanila baslandi. Bunday modelden paydalaniw, o`z na`wbetinde, qa`rejetlerdi tikkeley ha`m janapay, tiykarg`i ha`m qosimsha, turaqli ha`m o`zgeriwshen` qa`rejetlerge aniq boliwdi ha`m usi tiykarda basqariwdin` strategiyalıq waziypaların sheshiwdi talap kiladi.

Soni na`zerde tutiw kerek, “Direkt-kosting” sistemasinin` payda boliwi taza buxgalteriya esabi menen baylanisli edi. Esap xizmetkerleri usi da`wirde sonday juwmaqqa keldi, barliq qa`rejetler usi esabat da`wirine ha`m usi da`wirdegi islep shig`arilg`an o`nim menen baylanisli, yag`niy olar o`nim satilg`andag`i esabat da`wirine tiyisli boliwi lazim.

“Direkt-kosting” sistemasinin` tiykarg`i maqseti ka`rxana qa`rejetlerin o`ndiris ko`leminin` o`zgerisine baylanisli halda turaqli ha`m o`zgeriwshen` qa`rejetlerge bo`liwden ibarat.

Da`slepki basqishta o`nimlerdin` o`zine tu`ser bahasina tekg`ana o`zgeriwshen` qa`rejetler kiritiler edi, turaqli qa`rejetler bolsa ka`rxananin` finansliq na`tiyjelerine esaptan shig`arilar edi. Direct-Costing-System (tikkeley qa`rejetler esabi sistemi)nin` atida sonnan kelip shiqqan, keyinirek “Direkt-kosting” sistemi sonday esap sistemasina aylandi, onda o`zine tu`ser baha tekg`ana tikkeley o`zgeriwshen` qa`rejetler bo`liminde esap qilinatug`in boldi. Usi atamadag`i bir qatar sha`rtlilikler a`ne sonnan kelip shiqti.

A`meliyatta “Direkt-kosting” sistemasin tu`rli variantlarda qollaw imka`niyati bar. Tikkeley qa`rejetler boyinsha kalkulyatsiyalawdi ko`zde tutiwshi klassik “Direkt-kosting” sistemasinda qa`rejetlerdi kalkulyatsiyalaw o`zgeriwshen` qa`rejetler boyinsha a`melge asiriladi. Bunda o`ndiris quwatlarinan aqilg`a muwapiq ha`m toliq quwati boyinsha paydalaniw qa`rejetlerin kalkulyatsiyalaw protsessine barliq o`zgeriwshen` qa`rejetler ha`mde uliwma o`ndiris qa`rejetlerinin` bir bo`limi kiredi. Bulardin` barlig`i o`ndiris quwatinan paydalaniw koeffitsientine muwapiq aniqlanadi.

“Direkt-kosting” esap sistemasinda finansliq na`tiyjeler tuwrisindag`i esabat sistemi to`mendegi ko`riniste sa`wlelendiriledi

Sonday qilip, “Direkt-kosting” esap sistemi to`mendegi o`zgesheliklerge iye:

- esapti birinshi na`wbette marjinal da`ramat yag`niy araliq finansliq na`tiyjeni aniqlawg`a bag`darlaniwi;

- o`nimdi tekg`ana o`zgeriwshen` qa`rejetler ko`z-qarasinan esapqa aliw ha`m o`ndirislik o`zine tu`ser bahasin aniqlaw;

- ka`rxana boyinsha turaqli qa`rejetler esabi ha`m olardin` juwmaqlawshi finansliq na`tiyjeni aniqlaw ushin operatsiyaliq paydani kemeyittiriwge qaratiw;

- bahani operativ basqariw protsessi tiykarinda sipatinda marjinal da`ramatti aniqlaw;

- satiw ko`lemi, o`zine tu`ser baha ha`m payda ortasindag`i o`z-ara baylanisliq ha`m qatnasiqti aniqlaw;

- ziyansizliq tochkasin belgilew.

“Direkt-kosting” esabi sistemasinin` tiykarg`i abzalliqdari to`mendegiler:

- o`nimnin` o`zine tu`ser bahasin esaplawdag`i a`piwayilastiriw ha`m aniqliq (sebebi, o`zine tu`ser baha tekg`ana o`zgeriwshen` qa`rejetler bo`limindeg`ana rejelestiriledi ha`m esapqa alinadi);

- o`nim tu`rleri ortasinda turaqli qa`rejetlerdi sha`rtli bo`listiriw ushin quramali esap-kitaplar qilinbaslig`i (olar o`nimnin` o`zine tu`ser bahasi quramina kiritilmeydi ha`m finansliq na`tiyjeler esabinan qaplanadi);

- rentabellik da`rejesi (ziyansizlilik tochkasi, satiw ko`lemi), o`nimnin` bahasinin` to`mengi shegarasin aniqlaw imka`niyati;

- o`nimnin` ha`r-qiyli tu`rleri boyinsha rentabellik da`rejesin salistirmali analiz qiliw imka`niyati;

- o`nim o`ndiriw ha`m satiyadin` qolay da`stu`rin aniqlaw imka`niyati;

- o`zi islep shig`arg`an o`nimnin` yamasa xizmetler ha`mde olardi shetten satip aliyadag`i tanlaw imka`niyati.

“Direkt-kosting” esap sistemasi basshilarg`a ka`rxana ko`leminde ha`m tu`rli o`nimler boyinsha marjinal da`ramattin` o`zgeriwine itibardi ku`sheyittiriwge imka`n beredi, bunda joqari rentabelli o`nimdi aniqlawda satiw bahasi ha`m o`zgeriwshen` qa`rejetler summasi ortasindag`i ayirma o`z-aldina o`nimlerdin` o`zine tu`ser bahasina

turaqli qa`rejetlerdi kiritiw payda jasiriniq qolmaydi, usi sistema bazar sharayati o`zgeriwine juwap qariydarbap o`nimlerdi tez ilg`ap aliw imka`nin beredi. Erkin bazar ba`sekesi sharayatinda “Direkt-kosting” esap sistemasi ka`rxanani basqariw sistemasi - marketingtin` quramliq bo`limine aylanadi.

Bunnan tisqari, “Direkt-kosting” esap sistemasi turaqli qa`rejetler u`stinen operativ qadag`alaw ornatiwg`a ko`meklesedi, sebebi o`zine tu`ser bahani qadag`alaw protsessinde standart (normativ) qa`rejetler (“Direkt-kosting” esap sistemasi «Standart-kost» sistemasi menen birgelikte sho`lkemlestiriledi) yamasa sa`ykeslesiwshen` smetalardan paydalaniladi. Sonday-aq, “Direkt-kosting” sistemasinda standartlar qollanilar eken, bunda o`zgeriwshen` ha`m turaqli qa`rejetlerge normalar belgilenedi. Soni na`zerde tutiw kerek, toliq o`zine tu`ser baha esabi sistemasinda qosimsha qa`rejetler bo`listirilmegen summasinin` bir bo`limi bir esabat da`wirden basqasina o`tedi, sol sebepli, olardi qadag`alaw pa`seyedi. Bunday halda “Direkt-kosting” sistemasi qosimsha qa`rejetler bo`listiriliwinin` miynet talaplilig`in kemeyittiriwge ja`rdem beredi.

Sonday-aq, “Direkt-kosting” sistemasinin` teoriyalik ha`m a`meliy ta`replerin engiziw og`an ta`n bolg`an to`mendegi kemshiliklerdi aniqlawg`a imka`n beredi:

ba`seke gu`resinde bahalardi jasalma ra`wishte pa`seyittiriw gu`zetilse, turaqli qa`rejetler marjinal da`ramat esabinan qaplaniwi mu`mkin bolmaydi yag`niy ka`rxana ziyani ko`re baslaydi.

“Direkt-kosting” sistemasinin` avtorlarinin` pikirinshe, bul sistema islep shig`arilg`an o`nimnin` toliq o`zine tu`ser bahasin schetlar sistemasinda aniqlaw mu`shkil. Sol sebepli, tayar o`nim yamasa tamamlanbag`an islep shig`ariwdin` toliq o`zine tu`ser bahasin aniqlaw za`ru`r bolg`anda sha`rtli-turaqli qa`rejetlerdi qosimsha ta`rizde bo`listiriw talap etiledi.

tekg`ana o`ndirislik o`zine tu`ser bahasi yag`niy statyalarinin` qisqartirilg`an nomenklatura ko`z-qarasidan esap alip bariw esap talaplarina juwap bermeydi, sebebi bunda za`ru`rli o`nimnin` toliq o`zine tu`ser bahasi esap-kitap qilinbaydi.

“Direkt-kosting” sistemasin O`zbekistan ka`rxanalarin basqariwda qollawdin` imka`niyatlari ha`m maqetke muwapiqlig`in analiz etiw izertlew din` na`wbettegi basqishi esaplanadi.

G`a`rezsizlik jillarina shekem o`nimnin` toliq o`zine tu`ser bahasin kalkulyatsiya qiliw O`zbekistan buxgalteriya esabi ushin da`stu`riy esaplang`an. Ondag`i esap o`nimnin` toliq o`zine tu`ser bahasi haqqinda mag`liwmatlar aliwg`a qaratilg`an. Bul variantta o`nimnin` o`zine tu`ser bahasi turaqli ha`m o`zgeriwshen`, tiykarg`i ha`m qosimshalarg`a, tikkeley ha`m janapay, u`zliksiz islep shig`arilatug`in ha`m da`wirlilikke bo`liniwinen qatti na`zer, og`an ka`rxananin` barliq qa`rejetleri kiredi. Tikkeley o`nimge tiyisli bolmaytug`in qa`rejetler esabat da`wiri dawaminda jiynap-bo`listiriwshi schetlarda toplanadi, keyninen esap siyasati boyinsha tastiyoqlang`an bazag`a proporsional ra`wishte o`nimnin` o`zine tu`ser bahasina o`tkizedi, biraq, bul variantta o`nimnin` birligi o`zine tu`ser bahasi o`nimdi o`ndiriw ko`lemi o`zgergende o`zgerisi esapqa alinbaydi.

Eger ka`rxana o`nim o`ndiriw ha`m satiw di ken`eyittirse o`nim birligi o`zine tu`ser bahasi pa`seyedi, eger ka`rxana o`nim o`ndiriw ko`lemin qisqarttirs a, o`zine tu`ser baha o`sedi. Bunday sharayatta O`zbekistan ka`rxanalarinda “Direkt-kosting” sistemasin qollaw za`ru`rligi ha`m maqetke muwapiqlig`i aktual bolip qaladi.

“Direkt-kosting” sistemasi elementlerin respublikamiz a`meliyatina qollawda 1994 jil burilis da`wiri boldi. Bunda ka`rxanalar a`ste-sekin o`zine tu`ser bahani kalkulyatsiya qiliwdin` O`zbekistan esabi ushin da`stu`rli emes bolg`an usilin o`zlestire basladi. Bul usil “Direkt-kosting” sistemasi tiykarinda engizile basladi.

O`zbekistan Respublikasi Ministrler Komitetinin` 1994 jil 26 martta 164-sanli «O`zbekistanda buxgalteriya esabi ha`m esabati tuwrisindag`i Nizamdi tastiyoqlaw ha`m buxgalteriya esabi schetlar sistemasin jetilistiriw tuwrisinda»g`i qarari tiykarinda buxgalteriya esabin rawajlandiriw boyinsha bir neshe qa`demler qoyildi. A`sirese, O`zbekistan Respublikasi Finans ministrligi ta`repinen tastiyoqlang`an ha`m BMShnin` xalik-araliq ekspertleri qatnasiwinda islep shig`ilg`an «O`nim (jumis, xizmetler)di o`ndiriw ha`m satiw qa`rejetleri qurami ha`mde finansliq

na`tiyjelerin qa`liplestiriw tuwrisinda»g`i Nizam (1995 jil 27 yanvar) qabil qilindi.

Sonnan son`, O`zbekistan Respublikasi Finans ministrliginin` 1995 jil 4 apreldagi 17-02/28-sanli Ko`rsetpesi tastiqlanip, onda administrativlik basqariwg`a ta`n qa`rejetler «Da`wir qa`rejetleri» dep ataliwi ha`m olar «Payda ha`m ziyanlar» schetina esaptan shig`ariliwi belgilep qoyildi. A`lbette, bul tariyqqa aylang`an haqiyqat, biraq usi da`wirden baslap O`zbekistanda «Direkt-kosting» sistemasi ha`m marjinal da`ramat kontseptsiyasina tiykar salindi desek qa`te bolmaydi. Usi qag`iyda 21-BEMSna tiykarlanip, buxgalteriya esabinda qosimsha qa`rejetler 9000-“Tiykarg`i (operatsiyaliq) xizmetten aling`an da`ramatlar esabi” schetlarinin` debeti ha`m 9400-“Da`wir qa`rejetleri esabi” schetlarinin` krediti boyinsha esapqa aliniwin na`zerde tutqan.

II-BAP. «QARAQALPAQSTAN AZIQ -AWQAT SANAATI» KA`RXANALARI BIRLESPESININ` BUXGALTERIYA ESABI AUDITIN JETILISTIRIW JOLLARI

2.1. Qayta islew ka`rxanalarinda auditorliq tekseriwin o`tkiziwdin` a`hmiyeti ha`m derekleri

«Qaraqalpaqstan aziq-awqat sanaati» ka`rxanalari birlespesinde ishki esap-kitap aylanislari xizmetkerler ha`m jallang`an ta`repler menen miynet haqi boyinsha, esap beriwshi ta`repler menen ha`m basqa aylanislar boyinsha xizmetkerler menen esap-kitaplardi o`z ishine aladi. Bul esap-kitaplar tiykarinan naq pul menen a`melge asiriladi. Sonin` ushin ishki esap-kitaplar ataylap yamasa bilmesten ko`p qa`te-kemshiliklerge jol qoyilatug`in taraw bolip, auditordan tekseriwde arawli itibar qaratiwdi talap etedi.

To`mendegi ishki esap-kitaplardi auditorliq tekseriwinen o`tkiziwden tiyarg`i maqset buxgalteryaliq esabatindag`i ishki esap-kitap aylanislarina tiyisli debitorlar ha`m minnetlemeler sa`wlelendiriletug`in bo`limnin` isenimlidigi, qollanip atirg`an esap ha`m saliqqa tartiw metodikasinin` a`meldegi normativlik hu`jjetlerge muwapiqlig`i tuwrisinda pikir qa`lplestiriwden ibarat.

«Qaraqalpaqstan aziq-awqat sanaati» ka`rxanalari birlespesinde ishki esap-kitap aylanislarin auditorliq tekseriwinen o`tkiziwdin` maqseti to`mendegilerdi aniqlawdan ibarat:

-toliqliq - barliq aylanislardin` buxgalteriya esabatinda sa`wlelendirilgenligi esapqa alinbay qalg`an esap-kitaplar joqlig`i;

-bar ekenlik - balans du`ziw sa`nesine ishki esap-kitaplar (miynet haqi, esap beriwshi summalar ha`m basqalar) boyinsha minnetlemeler bar ekeneligi ha`m usi minnetleme summalardin` u`lken-kishiligi;

**-huqiq ha`m minnetlemeler** - ishki esap-kitaplarg`a tiyisli minnetlemeler summaları nizamlilik`i ha`m tuwrilig`i u`sh (tu`rine qarap, nizamlilik ha`m haqiqatlilik) kriteriyalarinan kelip shiqqan halda;

-bahalawlar - ishki esap-kitaplarg`a tiyisli minnetlemelerdin` normativlik hu`jjetlerge muwapiq ra`wishte bahalang`anlig`i;

**-aniqlig`i** - miynet haqi ha`m onnan uslanatug`in summalar, xizmet sapari boyinsha sutkaliq qa`rejetler summasi ha`m basqalardin` tuwri esaplang`anlig`i, buxgalteriyaliq esabati mag`liwmatlarinin` sintetikalig` ha`m analitikaliq esap registrlerindegi mag`liwmatlarga sa`ykesligi;

-esap da`wirinin` sheklengenligi - ishki esap-kitaplarga tiyisli barliq minnetlemeler qashan payda bolg`an bolsa, a`ynen mine usi esap da`wirinde sa`wlelendirilgenligi;

**-usiniw ha`m bayan qiliw** - ishki esap-kitaplarga tiyisli minnetlemelerdin` barlig`i esap ha`m esabatqa ta`n normativlik hu`jjetlerge muwapiq, bayan qiling`an, gruppalang`an ha`m usinilg`anlig`i.

Qoyilg`an maqetke erisiw ushin auditor ta`repinen auditorliq tekseriwinde to`mendegi waziypalar sheshiliwi lazim.

Auditor tekseriw waqtinda esabat ko`rsetkishlerinde aytarliqtay qa`teler joqlig`ina jeterli da`rejede isenim payda qiliwi lazim. Da`lil-sipatlardi toplaw ushin ha`r kiyli dereklerden qa`liplestug`in nformatsiya bazasinan paydalaniladi. Auditor tekseriwdi baslawdan aldin ishki esap-kitaplardi tekseriw ushin za`ru`r bolg`an normativlik hu`jjetler paketi, sintetikalig` ha`m analitikaliq esap registrleri ha`m baslang`ish hu`jjetlerdi komplekleydi. Ishki esap-kitap aylanislarin buxgalteriya esabinda sa`wlelendiriw ha`m saliqqa tartiw boyinsha belgilengen qag`iydalardi ta`rtipke saliwshi normativlik hu`jjetler paketi auditor ta`repinen «Qaraqalpaqstan aziq-awqat sanaati» ka`rxanalari birlespesi xizmetinin` o`zgesheliklerin esapqa alg`an halda qa`liplestiriledi.

«Qaraqalpaqstan aziq-awqat sanaati» ka`rxanalari birlespesinde buxgalteriya esabinin` avtomatlastirilg`an formasinan paydalaniladi, sog`an muwapiq ishki esap-kitap aylanislarin esapqa alatug`in schyotlar boyinsha sintetikalig` ha`m analitikaliq esap registrleri to`mendegi qollanilatug`in esap formasina baylanisli.

Ishki esap-kitaplar auditinde sheshiletug`in waziypalar

Audittin` waziypalari	Ishki esap-kitaplar aylanislarin auditorliq tekseriwinen o`tkiziw boyinsha sawallar
1. Ishki esap-kitaplarg`a tiyisli aylanislardi esapqa aliw ha`m ishki qadag`alaw na`tiyjeliliginin` jag`dayin bahalaw	Miyнет haqi to`lew ha`m esap beriwshi summalar di beriw di belgilewshi hu`jjetlerdin` bar ekenligi ha`m analizi. Kadrlar, jumis waqti ha`m islep shig`arilg`an o`nim (jumis, xizmet) esabin hu`jjetlestiriwdin` sho`lkemlestiriliwin bahalaw.. Haqi to`lew ha`m jumis xakinan uslanatug`in summalar tu`rlerinin` klassifiktori bar ekenligi. Jumis haqi ha`m esap beriwshi summalar beriliwi u`stinen qadag`alaw. Esabat ko`rsetkishlerinin` sintetikalig ha`m analitikalig esap registrleri mag`liwmatlarina sa`vkesligi.
2. Xizmetkerler menen miynet haqi boyinsha esap-kitaplar tuwrisindag`i esap ha`m esabat mag`liwmatlarinin` isenimliligini tekseriw.	Haqi tu`rleri boyinsha jumis haqi esaplawdin` tuwrilig`i. Jumis haqinan uslanatug`in summalar tuwrilig`i. Jumis haqi qa`rejetlerinin` o`zine tu`ser baha quramina qosiw din` tiykarlilig`i. Jumis haqi esaplaw ha`m onnan uslanatug`in summalar di buxgalteriya esabi registrlerinde sa`wlelendiriw Saliqqa tartiw maqsetinde ja`i da`ramatti esapqa aliwdin` tuwrilig`i.
3. Ma`mleket byudjetinen tisqari fondlar, sotsialliq qamsizlandiriw ha`m ta`miynat fondlari menen esap-kitaplardi esaplawdin` twrilig`i	Byudjetten tisqari sotsialliq qamsizlandiriw ha`m ta`miynat fondlarina to`lem ler di esaplaw bazasin aniqlawdin` tuwrilig`i. Sotsialliq qamsizlandiriw ha`m ta`miynat fondlari menen esap-kitaplardi esapta sa`wlelendiriwdin` tuwrilig`i.
4. Esap beriwshi ta`repler menen esap-kitaplarg`a tiyisli esap ha`m esabat mag`liwmatlarinin` isenimliligini tekseriw.	Esap beriwshi ta`replerge avans beriw din` tiykarlang`anlig`i. Avans esabatlarinin` o`z waqtinda usiniliwi. Esap beriwshi summalar di isletiw din` hu`jjetler menen tiykarlang`anlig`i. Esap beriwshi summalar di qa`rejetler quramina qosiw din` tiykarlilig`i. Saliqqa tartiw din` tuwrilig`i. Esap beriwshi ta`repler menen esap-kitaplardi buxgalteriya esabinda sa`wlelendiriwdin` tuwrilig`i.
5. Xizmetkerler menen basqa aylanislar boyinsha esap-kitaplar tuwrisindag`i esap ha`m esabat Mag`liyam atlarinin` isenimliligini tekseriw.	Kreditke satilg`an tovarlar ushin esap-kitaplardi esapqa aliwdin` tuwrilig`i. kariz beriw din` nizamlilig`i ha`m tiykarlilig`i. Berilgen qarizlar boyinsha esap-kitaplardi esapqa aliwdin` tuwrilig`i. Kem is kelgen ha`m urliliqlardin` ayiptar ta`repler moynina toliq alip bariliwi. Materialliq ziyandi qaplawg`a tiyisli esap-kitaplardi esapqa aliwdin` tuwrilig`i.
6. Ishki esap-kitap aylanislarin tekseriw na`tiyjeleri boyinsha uliwma juwmaq	Tekseriw boyinsha ishki hu`jjetler materiallarin uliyamalastiriw ha`m analiz qiliw. Qa`telerdin` u`lken - kishiligin (jiddiy ligin) aniqlaw. Qa`telerdin` esabat isenimliliginie ta`sirin aniqlaw.

«Ma`selen, keste-avtomatlastirilg`an (yamasa kompyuterlestirilgen) formasinda - 4210-«Miynet haqi boyinsha berilgen avans», 6510-«Qamsizlandiriw boyinsha to`lemeler», 6710-«Miynet haqi boyinsha xizmetkerler menen esap-kitaplar», 6720-«Deponentlengen miynet haqi», 4220-«Xizmet sapari ushin berilgen avanslar», 4230-«Uliwma xojaliq qa`rejetleri ushin berilgen avanslar», 4290-«Xizmetkerlerge berilgen basqa avanslar», 6870-«Esap beriwshi ta`replerden qarizlar», 4710- «Kreditke satilg`an tovarlar boyinsha xizmetkerlerdin` qarizlari», 4720-«Berilgen qarizlar boyinsha xizmetkerlerdin` qarizlari», 4730-«Materialliq ziyandi qaplaw boyinsha xizmetkerlerdin` qarizlari» ha`m 4790-«Xizmetkerlerdin` basqa qarizlari» schyotlari boyinsha debet ha`m kredit oborotinin` mashinagrammalari tekseriledi.

Auditor ushin da`slepki hu`jjetler ishki esap-kitap aylanislarin tekseriwde tiykarg`i mag`liwmat deregi bolip esaplanadi. Sonnan, xizmetkerler ha`m jallang`an ta`repler menen esap-kitaplardi tekseriwde jumisqa qabil qiliw ha`m basqa jumisqa o`tkiziw tuwrisindag`i, dem alisqa shig`ariw tuwrisindag`i, miynet sha`rtnamasin toqtatiw tuwrisindag`i buyriqlar; kontraktlar, miynet sha`rtnamalari; shtatlar kestes; jeke kartochkalar(T-2f); jumis waqtin esapqa aliw tabeli (T-13f); miynetke qa`bilyetsizlik beti; esaplasiw-to`lew vedomosti (T-49f); esap-kitap vedomosti (T-51f); to`lew vedomosti (T-53f); jeke schet (T-54f); orinlaw betleri; da`ramat ha`m da`ramat salig`in esapqa aliw boyinsha saliq kartochkasi;

-sotsialliq qamsizlandiriw ha`m tamiynati tiyisli esap-kitaplardi tekseriwde:

«Sotsialliq qamsizlandiriw jamg`armasi qarjilari boyinsha esap-kitaplar vedomosti» (F. 4-ISJ), «Dizimge aling`anliq tuwrisindag`i mag`liwmatlari», «Qamsizlandiriwshig`a xabarnama», «Sotsialliq qamsizlandiriw jamg`armasina o`tkizilgen vzoslar esabinan pensiya ha`m napaqalardi to`lew boyinsha vedomost»;

- esap beriwshi ta`repler menen esap-kitaplardi tekseriwde: avans esabati;
- xizmet sapari guwaliqnamasi;
- xizmet saparina bariwshi ha`m keliwshi xizmetkerlerdi dizimge aliw da`pteri;
- 4220-«Xizmet sapari ushin berilgen avanslar», 4230-«Uliwma xojaliq qa`rejetleri

ushin berilgen avanslar» ha`m 6970 -«Esap beriwshi ta`replerden qarizlar» schyotlari boyinsha inventarizatsiya dizimleri;

- xizmetkerler menen basqa aylanislar boyinsha esap-kitaplardi tekseriwde;
- kreditke satilg`an tovarlar ushin tapsiriknama-minetleme; qariz sha`rtnamasi;
- materialliq ziyandi qaplaw tuwrisindag`i buyriq;
- sud qarari;
- orinlaw betleri;
- to`lew tapsiriqlari, kassa kiris orderleri.

Da`slepki hu`jjetlerdi tekseriwde auditor da`slepki hu`jjetlerdin` belgilengen ta`rtipte tastiyoqlang`an u`lgili formalarinan paydalanilg`anlig`in da aniklawi za`ru`r.

«Qaraqalpaqstan aziq-awqat sanaati» ka`rxanalari birlespesinde ishki esap-kitap aylanislarin auditorliq tekseriwinen o`tkiziw usi aylanislardi esapqa aliw ha`m ishki qadag`alawdin` awhalin aldinan bahalawdi na`zerde tutadi.

Bunda xizmetkerlerdi jumisqa jallaw ha`m jumistan bosatiwda nizamshiliqqa amel qiliniwin, dizimdegı esap ha`m qadag`alaw xizmetkerlerine xizmet waziypalarin, jumis waqtin ha`m orinlanatug`in jumislardi bo`listiriw jag`dayi, miynetke haqi to`lew, siyliqlaw ha`m materialliq ja`rdem tuwrisindag`i nizamlarg`a a`mel qiliniw ha`m baskalardi aniklaydi.

Auditor ishki qadag`alawdin` jag`dayin u`yrenkennen son` («ayriqsha», «jaqsi», «orta») ishki esap-kitap aylanislarin tekseriw ushin tan`law ko`lemin aniqlaydi.

Ka`rxananin` sirtqi esap-kitap aylanislari zat jetkizip beriwshiler ha`m kesip alip islewshiler, qariydarlar ha`m buyirtpashilar menen, tu`rli debitorlar ha`m kreditorlar menen, g`a`rezsiz balansga ajiralip shiqqan bo`linbeler menen, sin`ar ha`m qarasli ka`rxanalar menen, ssudalar boyinsha bankler menen, salıqlar ha`m basqa jiyimlar boyinsha byudjet penen ha`mde byudjetten tisqari sho`lkemler menen sonday-aq,, dawalar boyinsha esap-kitaplardi o`z ishine aladi.

«Qaraqalpaqstan aziq-awqat sanaati» ka`rxanalari birlespesinin` to`lew qa`biliyeti, finansliq awhali ha`m investitsiyaliq ortalig`i ko`p jag`inan usi esap-kitaplardin`

jag`dayina baylanisli. Sirtqi esap-kitaplardin` awhali tuwrisindag`i esabat ko`rsetkishlerinin` aniqlig`ina isenim payda qiliw barliq esabat talapkerleri ushin za`ru`r boladi. Sol sebepten, auditor sirtqi esap-kitap aylanislarinin` jag`dayin amawli puxta tekseriwden o`tkiziwi lazim.

Sirtqi esap-kitap aylanislarin auditorliq tekseriwinen o`tkiziwden maqset sirtqi esap-kitaplarg`a tiyisli minnetlemelerdi (debitor ha`m kreditor qarizlardi) sa`wlelendiretug`in buxgalteriya esabati ko`rsetkishlerinin` isenimliliği, ha`mde qollanilip atirg`an esap ju`ritiw metodikasinin` normativlik hu`jjetlerge muwapiqlig`i tuwrisinda juwmaq qa`liplestiriwden ibarat.

2.2-keste

Sirtqi esap-kitaplar auditinde sheshiletug`in waziypalar

Audittin` waziypalari	«Sirtqi esap-kitap aylanislari auditı» bo`liminin` tekseriw da`stu`ri boyinsha sawallar
Sirtqi esap-kitap aylanislarin esapqa aliw ha`m qadag`alawdin` jag`dayin tekseriw	Sirtqi esap-kitap aylanislari boyinsha qarizdarliqti inventarizatsiya qiliw materiallarinin` bar ekenligi ha`m analizi. Debitor ha`m kreditor qarizlar ju`zege keliwinin` hu`jjetler menen tiykarlang`anlig`i ha`m nizamshililig`i, olardi kaytariwdin` reallig`i. Gu`manli esap-kitaplardi ha`m talap qilinbag`an qarizdarliqti aniqlaw Buxgalteriya esabati ko`rsetkishlerinin` sintetikalıq ha`m analitikalıq esap mag`liwmatlarına sa`yakesligi.
Zat jetkizip beriwshiler ha`m kesip alip islewshiler menen esap-kitaplardin` tuwrilig`i ha`m toliqlilig`inni tekseriw	Aling`an materialliq qunliq (jumis, xizmet)lar ushin esaplasıwlar boyinsha da`slepki hu`jjetler ha`m sha`rtnamalar bar ekenligi ha`m ra`smiylestiriliwinin` tuwrilig`i. Da`slepki hu`jjetler mag`liwmatlarinin` sha`rtnamalar ha`m esap registrlerine sa`yakesligi. Esap registrleridegi schyotlarda zat jetkizip beriwshiler ha`m kesip alip islewshiler menen esap-kitaplardi sa`wlelendiriwdin` toliqlilig`i ha`m tuwrilig`i. Esap-kitaplardin` o`z waqtında a`melge asirilip atirg`anlig`i ha`m qarizdarlıqlardin` reallig`i. Zat jetkizip beriwshiler ha`m kesip alip islewshiler menen esap-kitaplar boyinsha kreditorliq qarizdarlıqlardi esaptan o`shiriw ta`rtibine a`mel qiliniwi
Qariydarlar ha`m buyirtpashilar menen esap-kitaplardi esapqa aliwdin` tuwrilig`in tekseriw	Qariydarlarg`a satilg`an o`nim (jumis, xizmet)ler ushin da`slepki hu`jjetler ha`m sha`rtnamalar bar ekenligi ha`m ra`smiylestiriliwinin` tuwrilig`i. Da`slepki hu`jjetler mag`liwmatlarinin` sha`rtnamalar ha`m esap registrlerine sa`yakesligi. Qariydarlar ha`m buyirtpashilar menen esap-kitaplardi esap registrleridegi schyotlarda sa`wlelendiriwdin` toliqlilig`i ha`m tuwrilig`i.

	Aling`an avanslardin` tiykarlang`anlig`i ha`m tuwri ra`smiylestiriliwi. Esap-kitaplardin` o`z waqtindalig`i, qariydarlar ha`m buyirtpashilar qarizlarinin` reallig`i ha`m ta`miyinlengenligi. Qariydarlar ha`m buyirtpashilardin` debitorliq qarizlarin esaptan o`shiriwta`rtibine a`mel qiliniwin tekseriw
Dawalar boyinsha esap-kitaplardi esapqa aliwdi tekseriw	Dawalar boyinsha hu`jjetler ra`smiylestiriliwinin` o`z waqtindalig`i, tiykarlang`anlig`i ha`m tuwrilig`i. Dawalardi esapta sa`wlelendiriwdin` toliqlilig`i ha`m tuwrilig`i. <u>Dawalar boyinsha qarizdarliqlardin` reallig`i</u>
Basqa debitorlar ha`m kreditorlar menen esap-kitaplardi esapqa aliwdin` toliqlilig`i ha`m tuwrilig`i	Deponentlengen jumis haqin esapqa aliwdin` o`z waqtindalig`i, tiykarlang`anlig`i ha`m tuwrilig`i. Orinlaw betleri boyinsha jumis haqinan uslang`an summalardin` tiykarlang`anlig`i ha`m tuwrilig`i, olardi aliwshilarg`a o`tkizip beriwdin` toliqlilig`i ha`m tuwrilig`i. Transport sho`lkemleri menen ha`m kommertsiyaliq emes xarakterdegi aylanislar boyinsha tu`rli sho`lkemler menen esap-kitaplardin` tuwrilig`i ha`m o`z waqtindalig`i. Balans du`ziw sa`nesine tu`rli debitorlar ha`m kreditorlar menen esap-kitaplar boyinsha qarizdarliqlar haqiyqatlilig`i.
Juwapkershiligi sheklengen ja`miyetler	Du`ziw sha`rtnamalarinin` mavjudligi ha`m tuwri tuzilganligi.
du`ziw sha`rtnamasi boyinsha esap-kitaplardi esapqa aliwdin` toliqlilig`i ha`m tuwrilig`in tekseriw	Du`ziw sha`rtnamasi boyinsha esap ju`ritiwidin` nizamlilig`i ha`m bul sha`rtnama boyinsha aylanislardin` hu`jjetler menen tiykarlang`anlig`i. Du`ziw sha`rtnamasi shen`berinde xojaliq xizmetin saliqqa tartiw ha`m mu`lklerdi o`z-aldina esapqa aliwdin` tuwrilig`i Sha`rtnama qatnasiwshilari ortasinda paydanin` bo`listiriliwi..
Sirtqi esap-kitap aylanislarin auditorliq tekseriwinen o`tkiziw na`tiyjelerin uliwmalastiriw	Esap-kitaplar awhalinin` ka`rxana to`lew qa`biliyetigne ta`sirin bahalaw. Aniqlang`an qa`telerdin` jiddiy da`rejesi ha`m olardin` esabatlar isenimliligine ta`sirin bahalaw.

Qoyilg`an waziypalardi sheshiwge erisiw ushin ha`r qiyli usillar ha`m mag`liwmat dereklerinen paydalanip, sipat-da`lillerge iye boliw za`ru`r. Sonday-aq, «Qaraqalpaqstan aziq-awqat sanaati» ka`rxanalari birlespesinde sirtqi esap-kitap aylanislarin tekseriw waqtinda auditor to`mendegi mag`liwmat dereklerinen paydalanadi:

- sirtqi esap-kitap aylanislarin esapqa aliw ha`m saliqqa tartiw ma`selelerin ta`rtipke salatug`in, tiykar`i normativlik hu`jjetler;
- esap siyasati tuwrindag`i buyriq,
- buxgalteriya esabatlari;

- to'mendegi duzilgen sirtqi esap-kitap aylanislarinin` sintetikalik ha`m analitikalik esabi registrleri;

- sirtqi esap-kitap aylanislarin esapqa alatug`in da`slepki hu`jjetler.

«Qaraqalpaqstan aziq-awqat sanaati» ka`rxanalari birlespesinin` esap ju`ritiw siyasati tuwrisindag`i buyriq boyinsha auditor to'mendegiler menen tanisadi:

- sirtqi esap-kitap aylanislarin esapqa aliwda qollanilatug`in issi schyotlar rejisi;

- buxgalteriya esabinin` formasi ha`m to'mendegi du`ziletug`in esap registrlerinin` dizimi;

- sirtqi esap-kitap aylanislarin esapqa aliw menen baylanisli bolg`an da`slepki hu`jjetler aylanilai (hu`jjetler aylaniiw grafigi);

- sirtqi esap-kitap aylanislari ra`smiylestiriletug`in hu`jjetlerdi imzalaw huqiqi berilgen ta`repler dizimi;

- sirtqi esap-kitap aylanislarin inventarizatsiya qiliw. Auditor buxgalteriya balansi (1-forma)nin` aktivindegi P-«Ag`imdag`i aktivler» bo`limi mag`liwmatlarinan «Debitorlik qarizlar» statyasi ha`m passivindegi II - «Minnetlemeler» bo`limi mag`liwmatlarinan «Kreditorlik qarizlar» statyasi boyinsha qarizdarliqlardin` awhalin aniqlaydi.

«Qaraqalpaqstan aziq-awqat sanaati» ka`rxanalari birlespesinde tekseriw o`tkiziw protsessinde auditorg`a buxgalteriya esabinin` to'mendegi qollanilatug`in formasinan kelip shiqqan halda ha`r qiyli sintetikalik ha`m analitikalik esap registrleri usinis qiliniwi mu`mkin. Tekseriw ushin za`ru`r bolg`an esap registrlerinin` dizimi esap ju`ritiw siyasati tuwrisindag`i buyrikta belgilengen boliwi mu`mkin.

Buxgalteriya esabi kompyuterlestirilgen sharayatta 3110-3190, 4010, 4020, 4110, 4120, 4210, 4310, 4320, 4410, 4510, 4550, 4610, 6410, 6450, 6310, 6320, 6390, 6510, 6530, 6810-6890, 6520 schyotlar boyinsha debet ha`m kredit oborotlar ha`mde qarizdarliqtin` baspadan shig`arilg`an beti, analitikalik vedomostlar ha`m Bas da`pter (oborot-qaldikli vedomost), realizatsiyag`a tiyisli reestrler ha`m

da`pterlerden paydalaniladi.

Sunday-aq, «Qaraqalpaqstan azıq-awqat sanaati» ka`rxanalari birlespesinde auditor sirtqi esap-kitap aylanislarin ra`smiylestiriw ha`m sa`wlelendiriw boyınsha da`slepki hu`jjetlerdi talap qilip aladi. Ma`selen, sha`rtnamalar (aldi-sati, jetkizip beriw, komissiya, pullıq xızmet, kesip alıp islew ha`m basqalar), nakladnoylar, tovar-transport nakladnoylari, schyotlar, schyot-fakturalar, jo`netiwshi hu`jjetler, orinlang`an isler da`lalatnamasi, bank hu`jjetleri (bank ko`shirmeleri, to`lew tapsiriqnamalari, shekler reestri), kassa hu`jjetleri (kassa shig`is orderleri ha`m kassa kiris orderlerinin` kvitantsiyalari), avizolar, qariydarlar, zat jetkizip beriwshiler ha`m basqa debitor ha`mde kreditorlar menen esap-kitaplardi inventarizatsiya qiliw da`lalatnamasi (inv-17 forma).

Sirtqi esap-kitap aylanislari u`stinen ornatilg`an ishki qadag`alawdi bahalaw ushin auditor to`mendegilerdi anıqlaydi:

- esap-kitaplardi inventarizatsiya qiliw ta`rtibi, mu`ddetleri ha`m na`tiyjeleri;
- hu`jjetler aylanıw grafiginin` bar ekenligi ha`m og`an a`mel qiliniwin qadag`alaw;
- to`lemeler ha`m esap-kitaplar jag`dayi ha`mde basqalar u`stinen qadag`alaw formalari, mu`ddetleri ha`m orinlawshilari.

«Debitor ha`m kreditor qarizlardin` jag`dayi tuwrisindag`i mag`liwmatnama» (2<sup>a</sup>-forma) mag`liwmatlarına muwapiq mu`ddeti o`tken debitor ha`m kreditor qarizlar mug`dari, debitor qarizlardin` finansliq na`tiyje esabınan esaptan oshiriliwi, sunday-aq, en` u`lken mug`dardag`i qarizdar debitor-sho`lkemler dizimi aniklaandi. Tekseriw protsessinde usi mag`liwmatlardin` haqiyqatlilig`i da`liylew ha`m mu`ddeti o`tip ketken debitor qarizlardi o`ndiriw imka`niyatın anıqlaw za`ru`r.

Analitikaliq ha`m sintetikalıq esap registrleri mag`liwmatlarına muwapiq auditor to`mendegilerdi anıqlaydi:

- esap-kitap qatnasiqlari ha`m olardin` sani;
- qollanilatug`ın to`lew formalari (naq pulsiz, naq pullıq, o`z-ara qariz su`risiw joli menen tikkeley tovar yamasa o`nim almasiw joli menen);

- analitikaliq esapti ju`ritiw ta`rtibi (esap-kitap tu`rleri, qatnasiwshilari, ju`zege keliw mu`ddetleri ha`m sog`an uqsas);
- standart emes buxgalteriya jazıwları.

Esap-kitap qatnasiqlarınin` qatnasiwshilari ko`p ha`m to`lemler formalari ha`r-qiyli bolg`anında auditorliq risk ku`sheyip, buni usi taraw boyınsha tan`lap tekseriletug`in esap-kitap formalari ha`m to`lew tu`rlerin anıqlawda itibarg`a aliw lazim.

Sirtqi esap-kitap aylanislarin esapqa aliwdin` awhalin bahalaw esap-kitaplardin` tu`rleri boyınsha a`melge asiriladi. Tikkeley tekseriw buxgalteriya balansi, Bas da`pter 3110-3190, 4010, 4020, 4110, 4120, 4310, 4320, 4390, 4510, 4550, 4610, 6010, 6020, 6110, 6120, 6410, 6450, 6310, 6320, 6390, 6510, 6520, 6530, 6810-6890 schyotlar boyınsha sintetikalıq ha`m analitikaliq esap registrleri mag`liwmatlarinın` sa`ykesligin anıqlawdan baslanadi.

A`yne waqıtta tiyisli esap-kitap schyotlari boyınsha analitikaliq esap mag`liwmatlarına tiykarlanıp debitor qarızların` «mu`ddeti o`tkenleri» ajiratıp ko`rsetilgen halda uzaq mu`ddetli ha`m qısqa mu`ddetli qarızlarg`a toparlanıwinin` tuwrilig`i tekseriledi. Esabat du`ziw talaplarinan kelip shıqqan halda qaytariw mu`ddeti bir jıldan artıq qarızlar uzaq mu`ddetli qarızlar qatarına kiredi.

Anıqlang`an muwapiksizliqlar boyınsha ayırmalardin` u`lken-kishiligi, xarakteri ha`m ju`zege keliw sebepleri aniklaandı.

Qarızdarlıqlardin` haqıyqatlilig`in anıqlaw ushin inventarizatsiya mag`liwmatlari esap-kitaplardin` ha`r bir tu`ri boyınsha analiz qilinadi. Esap-kitap aylanislarin inventarizatsiya qiliw mag`liwmatlari bolmag`anda yamasa eger inventarizatsiya mag`liwmatlari gu`manli bolsa, auditorlar jag`day shaaryatina ko`re jalpılamay yamasa tan`lap inventarizatsiya o`tkizedi.

Qarızdarlıqlardin` haqıyqatlilig`i ha`r bir esap-kitap tu`ri boyınsha debitor ha`m kreditor qarızlar qaldıqlari summalarinın` tiyisli hu`jjetler menen tiykarlang`anlig`in tekseriw joli menen de anıqlanadi. Tiyisli hu`jjetler menen tastiıqlanbag`an qarızdarlıq summaları real emes qarızlar qatarına o`tkiziledi.

Qarizlardin` ju`zege keliw mu`ddetleri boyinsha analiz qiliwda aniqlang`an, mu`ddeti o`tip ketken qarizdarliq summaları da real emes qarizlar qatarına qosiladi.

Real emes qarizlar aniqlang`anında auditor olardin` ju`zege keliw sebepleri, ayipker ta`repleri ha`m tiyisli balans statyalari isenimliligine ta`sirin aniqlaydi.

Sirtqi esap-kitap aylanislari boyinsha qaldiklardi tastiylawda gu`manli qarizlardin` bar tekenligi aniqlanadi. №21 - BEMSna muwapiq sha`rtnamada belgilengen mu`ddette (eger bunday mu`ddet belgilenbegen bolsa -bunin` ushin normal za`ru`r waqit dawamında) o`ndirip alinbag`an ha`m tiyisli kepillik pnen ta`miyinlenbegen debitor qarizlar gu`manli qarizlar dep ta`n alinadi. Gu`manli qarizlar bar bolg`an jag`daylar aniklang`anda gu`manli qarizlar boyinsha rezerv jaratiw faktleri ha`m olardin` tuwrilig`i tekseriledi.

Bunin` ushin 4910-«Gu`manli qarizlar boyinsha rezervler» schyoti mag`liwmatlarinin` haqiyqatlig`i aniqlanadi. Usi orında soni aytiw kerek, «Qaraqalpaqstan azıq-awqat sanaatı» ka`rxanaları birlespesinde de gu`manli qarizlar boyinsha rezerv sho`lkemlestirilmegen, keri jag`dayda ka`rxananin` esap siyasati tuwrısındag`i buyırıqta sa`wlelendiriler edi.

Sirtqi esap-kitap aylanislarin esapqa alatug`in schyotlar boyinsha qaldıqlar tuwrilig`i da`slepki tastiylang`aninan son` esap-kitap schyotları boyinsha oborotlar isenimliligi tekseriledi.

2.2. Su`t ha`m su`t o`nimlerin qayta islew ka`rxanalarında auditorliq tekseriwin o`tkiziw ta`rtibi

Su`t ha`m su`t o`nimlerin qayta islew ka`rxanalarında o`z aktivlari ha`mde passivleri, yag`niy minnetlemeleri auditorliq tekseriwinen o`tkiziledi. Ka`rxana balansında bolg`an tiykarg`i qurallardi, tovar-materialliq bayiqlarin, da`ramatlarin, ustav kapitali qa`liplestirilgen bahali qag`azlari, debitorliq ha`m kreditorliq qarizlarin ha`m usi siyaqli aktiv ha`m minnetlemelerine itibar beriledi.

Respublikamızda reformalardin` teren`lestiriliwi ha`m ekonomikanin` erkinlestiriliwi na`tiyjeinde buxgalteriya esabati informatsiyalarinin` paydalaniwshılarınin` tu`rleri

ko`beymekte. Ha`r qanday auditorliq tekseriwin baslawdan aldın audittin` rejesin du`ziw ha`m jiddiylik da`rejesin aniklawdan baslanadi.

Ha`r kanday xizmet, a` sirese auditorliq xizmeti de na`tiyjeli boliwi ushin aldın-ala, onin` puxta ha`m aniq rejesi yamasa da`stu`rin du`ziw lazim. Olardin` mazmuni qoyilg`an maqset ha`m oni orinlaw ushin belgilengen aniq waziypalardan kelip shig`adi.

Rejelestiriw auditorliq tekseriwinin` baslang`ish basqishi bolip, auditorlar reja du`zgenge shekem tikkeley tekseriw protsessin baslamasliqlari lazim. Auditti rejelestiriw to`mendegi basqishlarda a`melge asiriladi:

- auditti da`slepki rejelestiriw;
- audittin` uliwmalıq rejesin tayarlaw ha`m du`ziw;
- audit da`stu`rin tayarlaw ha`m du`ziw.

Su`t ha`m su`t o`nimlerin qayta islew ka`rxanalarında auditorliq rejelestiriw to`mendegi basqishlardan sho`lkemlestiriledi:

- Ka`rxana xizmeti menen tanisiw;
- Ka`rxananin` ishki qadag`alaw sistemasin bahalaw;
- Auditorliq da`lillerin toplaw;
- Ka`rxananin` jiddiylik ha`m risk da`rejesin aniqlaw;
- Ka`rxana mag`liwmatlari analizin o`tkiziw, son` auditorliq tanlawdi

a`melge asiriw ;

- Ka`rxana auditorliq da`stu`rin du`ziw ha`m tikkeley da`stu`rđi a`melge asiriw ;

- Orinlang`an isler na`tiyjelerin analiz qiliw, barliq aralıq; ha`m uliyamalıq hu`jjetlerdi tayarlaw

- Tekseriw na`tiyjelerin uliwmalastirip, auditorliq esabati ha`m auditordin` juwmag`in klientke usiniw ha`m basqalar.

Su`t ha`m su`t o`nimlerin qayta islew ka`rxanalarin auditorliq tekseriwinen o`tkiziw ushin to`mendegi hu`jjetler za`ru`r boladi:

- > du`ziw hu`jjetleri;
- > ka`rxana ustavi;

- > sha`rtnamalar;
- > tapsiriw hu`jjetleri;
- > schetlar;
- > ka`rxana esabatlari;
- > ka`rxana du`ziwshileri jiynalislari bayannamalari;
- > finansliq esabat formalari;
- > esap siyasati ha`m basqalar.

«Qaraqalpaqstan aziq-awqat sanaati» ka`rxanalari birlespesinin` auditorliq xizmetin tekseriwden aldın jiddiylik da`rejesin aniqlaw lazim boladi. Ka`rxananin` esabat mag`liwmatlarinan kelip shiqqan halda onin` jiddiylik da`rejesin aniqlaw to`mendegi ko`rsetkishler ja`rdeminde aniqlanadi:

Balans paydasi. Balans paydasin aniqlaw ushin balanstin` 450 qatarin yag`niy bo`listirilmegen paydanin` o`tken jil ko`rsetkishin ha`mde ha`zirgi da`wir payda ko`rsetkishlerinin` ortasha qunin baza ko`rsetkishindegi u`lesine ko`beyittiriw joli menen aniqlaymiz.

**Satilg`an o`nimnen taza tu`sim.** Finansliq na`tiyjeler tuwrisindag`i esabatnin` 010 qatarin yag`niy o`tken jil ha`m esabat jili ko`rsetkishlerinin` orasha qunin baza ko`rsetkishindegi u`lesine ko`beyittiriw joli menen aniqlanadi.

Balans valyutasi. Balans valyutasin aniqlaw ushin ka`rxananin` ja`mi aktivlerinin` ja`mi passivlerge qatnasig`inin` o`tken jil ha`mde ag`imdag`i jil ko`rsetkishlerinin` ortasha quninin` baza ko`rsetkishinin` u`lesine ko`beyitpesi tu`siniledi.

Jeke kapital. Jeke kapital mag`liwmatlarinan paydalanip jiddiylik da`rejesin aniqlaw ushin ustav kapitalinan rezerv kapitalinin` ayirmasi ko`rsetkishlerinin` o`tken jil ha`m esabat jili ortasha qunin baza ko`rsetkishindegi u`lesine ko`beyittiriw joli menen aniqlanadi.

**Uliwmaliq qa`rejetler.** Uliwmaliq qa`rejetlerden paydalanip jiddiylik da`rejesin aniqlaw ushin finansliq na`tiyjeler tuwrisindag`i esabat mag`liwmatlarinan paydalanip, yag`niy satilg`an o`nimlerdin` o`zine tu`ser bahasina da`wir qa`rejetlerinin` jiyindisi ko`rsetkishin o`tken jil ha`mde esabat jili mag`liwmatlarinin` ortasha summasin baza

ko`rsetkishindagi u`lesine ko`beyittiriv joli menen aniqlanadi.

Tiykarg`i qurallar audit tekseriwinen o`tkiziw, ka`rxana xizmeti uliwmalik auditinin` bir bo`limi esaplanadi. Onin` maqseti bolip buxgalteriya esabati tiykarg`i qurallar bo`liminin` isenimliligi tuwrisinda pikir qa`liplestiriv ha`m to`mendegi tiykarg`i qurallar menen baylanisli aylanislardi esapqa aliw ha`mde saliqqa tartiw metodikasin sho`lkemlestiriwdin` O`zbekistan Respublikasinda a`mel qilip atirg`an normativlik hu`jjetlerge muwapiqlig`in aniqlawdan ibarat boladi.

Tiykarg`i qurallardi auditorliq tekseriwinen o`tkiziwde paydalanatug`in derekler buxgalteriyaliq esaptin` to`mendegi qabil qiling`an sho`lkemlestirivshilik formasina da baylanisli boladi. Tiykarg`i qurallarinin` ha`reketine tiyisli aylanislar normativlik hu`jjetler ha`m da`slepki hu`jjetlestiriwdin` unifikatsiyalang`an mekemeler-ara formalari menen ra`smiylestariliwi lazim. Olar qatarina to`mendegilerdi kiritiw mu`mkin:

- tiykarg`i qurallar buxgalteriya esabi ha`m saliqqa tartiw ma`selelerin ta`rtipke salatug`in tiykarg`i normativlik hu`jjetler, yag`niy Buxgalteriya esabinin` Milliy standartlari №5, Saliq Kodeksi ha`m basqalar;

- ka`rxananin` esap siyasati;
- tapsiriv da`lalatnamalari;
- tiykarg`i qurallardi esapqa aliwda to`mendegi qollanilatug`in analitikaliq ha`m sintetikalik esap registrleri;
- buxgalteriya esabatlari;
- tiykarg`i qurallardi qabil qiliw- tapsiriv da`lalatnamalari;
- ta`mirlengen qayta u`skenelengen ha`m zamanago`ylestirilgen ob`ektlerdi qabil qiliw-tapsiriv da`lalatnamalari;
- tiykarg`i qurallardi esaptan shig`ariw da`lalatnamalari ha`m basqalar.

Tiykarg`i qurallardi ka`rxanalar qosilip atirg`anda tapsiriv da`lalatnamasi tiykarinda kelip tu`skenin tekseriwde ha`r bir ob`ekttin` ati, inventar sani, baslang`ish quni, toplang`an amortizatsiya summasi, shig`arilg`an yamasa ko`rilgen jili ob`ekttin` sinaw na`tiyjeleri, onin` texnikaliq talaplarina muwapiqlig`i ha`m basqa mag`liwmatlar

tekseriledi.

Tiykarg'i qurallardi tapsiriw da'latnamasi buxgalteriyag'a o'z waqtinda tapsirilg'an boliwi lazim. Ka'rxana buxgalteriyasinda tiykarg'i qurallariniñ analitikaliq esabi, olardin ha'r bir tu'ri boyinsha ashilatug'in inventar kartochkalarda ju'ritiledi. Bul kartochkalarda ob'ekt haqqinda barliq mag'liwmatlar, yag'niy da'slepki yamasa tikleniw quni, amortizatsiya ajiratpalariniñ normativi, kiris qiling'an payitta toziw da'rejesi esapraqa aling'an boliwi kerek.

«Qaraqalpaqstan aziq-awqat sanaati» ka'rxanalari birlespesiniñ tiykarg'i qurallari quraminan qosilip atirg'an ka'rxanalarg'a finansliq ja'rdem sipatinda to'mendegi qunda tiykarg'i qurallar tapsiriw da'latnamasi tiykarinda ka'rxananin tiykarg'i fondinan tapsirildi. Na'tiyjede ka'rxananin tiykarg'i fondiniñ salamag'i anag'urlim kemeyiwine alip keldi.

Ka'rxana tiykarg'i qurallariniñ auditin o'tkizip atirg'anda onin g'o'neriwiniñ esaplaniwiniñ tuwrig'in tekseriw lazim. Auditor tiykarg'i qurallarg'a amortizatsiya esaplawdin tuwrig'in tekseriwde ornatilg'an ha'r ayliq toziw esaplaw qag'iydalarina buxgalteriya ta'repinen a'mel kilinip atirg'anlig'in aniqlaw lazim boladi. Bunda tekseriw ushin tiykarg'i qurallarg'a amortizatsiya summasin esaplawda toltirilatu'g'in altinshi forma esap-kitap kestesini tiykar bolip xizmet kiladi.

Auditorga xizmet qiliw mu'ddeti o'tip, amortizatsiya esaplaw trqtatilg'an tiykarg'i qurallar ob'ektleriniñ dizimi usiniliwi lazim. Egerde to'mendegi amortizatsiya esaplawdin tezlestirilgen metodi qollanilatug'in bolsa, usi jag'day ka'rxananin esap siyasatinda ko'rsetilgen boliwi lazim.

Amortizatsiya ajiratpalariniñ esaplaniwin tekseriw waqtinda auditor amortizatsiya esaplaw usillarina itibar beriwi lazim. Tiykarg'i qurallariniñ ha'r bir toparlari boyinsha amortizatsiya esaplawdin tan'lang'an ol yamasa bul usilin qollaw pu'tin paydali xizmet qiliw mu'ddeti dawaminda basqasina o'zgerittirilmesten a'melge asiriliwi lazim. Biraq saliqqa tartiw maqsetinde amortizatsiya ajiratpalarin esaplaw O'zbekistan Respublikasi Saliq Kodeksine muwapiq tiykarg'i qurallar ob'ektleriniñ da'slepki qunina salistirmali a'melge asiriladi.

Tiykarg`i qurallarının` tan`lap tekseriwın o`tkizip atirg`anda, auditor tan`lap tekseriw usili menen tiykarg`i qurallarının` paydali xizmet qiliw mu`ddeti tuwri belgilengenligin anıqlaydı. Sebebi esabat da`wirindegi amortizatsiya ajiratpalari summaları ha`m amortizatsiya ajiratpalari normalarin belgilew sog`an baylanisli. Amortizatsiya ajiratpalari normalarin tuwri emes belgilengen jag`daylar anıqlang`anda, auditor bunin` aqibetinde o`nim, jumis ha`m xizmetlerdin` o`zine tu`ser bahasi qanshaliq o`zgergenin yag`niy asqan yamasa kemeygenin anıqlaydı.

Sonday-aq, amortizatsiya esaplaw mu`ddetlerinin` baslanıw ha`m trqtatiliw mu`ddetleri, amortizatsiya esaplawdin` barlik wakitalig`i. Amortizatsiya auditorg`a pa`seyittiriwshi asiriwshi koeffitsentlerdi qollawdin` tuwrilig`in tekseriw za`ru`r. Amortizatsiya ajiratpalari esap-kitaplarının` tuwrilig`in tan`law tiykarında a`melge asiriladi.

Amortizatsiya ajiratpalarin o`nimnin` jumis ha`m xizmetlerdin` o`zine tu`ser bahasına alıp bariwdin` tuwrilig`in tekseriw amortizatsiya ajiratpalarin auditorliq tekseriwinen o`tkiziwdin` a`hmiyetli ma`selelerinen biri esaplanadi. Amortizatsiya esaplaantug`in ob`ektler tiykarg`i qurallarının` qaysi toparına tiyisliligın, tiykarg`i qurallar o`nim o`ndiriwde islep atirg`anlig`i yamasa operativ lizing sha`rtnamasi tiykarında berilgenligin anıqlaw lazim. O`ndirislik emes tarawındag`i tiykarg`i qurallar boyınsha esaplang`an amortizatsiya ajiratpalari o`z qarjilari derekleri esabınan ziyanlar schetına alıp bariladi.

«Qaraqalpaqstan azıq-awqat sanaati» ka`rxanalari birlespesinin` tapsirilg`an tiykarg`i qurallarına ele amortizatsiya esaplanbag`an yag`niy jan`a tiykarg`i qurallar esaplaandı.

Tiykarg`i qurallardi salıqqa tartiwg`a keletug`in bolsaq, joqaridag`i mag`liwmatlardan ko`rinedi, tiykarg`i qurallarının` toziw quni onsha u`lken bolmag`anligi sebepli, byudjetke mu`lk salig`i ajiratpalari ja`nede kemeyedi.

«Qaraqalpaqstan azıq-awqat sanaati» ka`rxanalari birlespesinin` o`zlerinin` ag`imdag`i aktivlerin de bas ka`rxanag`a iyelik huqiqi menen tapsiradi. Ag`imdag`i aktivler ishinde en` u`lken orindi tovar-materialliq bayliklar iyeleydi. Sonin` ushin

ka`rxanalar qayta sho`lkemlestirilgende olardin` tovar materialliq bayliqlarinin` auditin o`tkiziw maqetke muwapiu` boladi.

Ka`rxanalar tovar-materialliq rezervlerin auditorliq tekseriwinen o`tkiziwdin` tiykarg`i maqseti bolip, olardi tapsiriq da`lalatnamalari tiykarinda tuwri balansqa aliw ha`mde saqlaniwi, tejemli ha`m aqilg`a muwapiq isletiliwin aniqlawdan ibarat boladi. Sonday-aq, esabat ko`rsetkishlerinin` isenimliligini ha`m tovar-materialliq rezervler menen baylanisli aylanislar esabi ha`m saliqqa tartiw metodinin` O`zbekistan Respublikasinda a`mel qilip atirg`an nizamshiliq ha`mde normativlik hu`jjetlerge muwapiqlig`in aniqlaw lazim. Usi maqetke aylanislar ma`nisi ha`mde qadag`alaw strukturasi ha`m risklerdi esaplaw arqali erisiledi. Tovar-materialliq rezervlerdi tekseriw, olar ko`lemi u`lken bolg`an ka`rxanalarda audittin` tiykarg`i bo`limi dep qaraladi.

Tovar-materialliq rezervlerin tekseriwde to`mendegi mag`liwmat dereklerinen paydalaniladi:

- qosilip atirg`an ka`rxanalardin` tapsiriw da`lalatnamalari;
- materialliq bayliqlardi qabil qiliw, esapqa aliw, saqlaw ha`m beriwge baylanisli normativlik hu`jjetler;
- ka`rxana esap siyasati;
- tovar-materialliq rezervleri menen baylanisli aylanislardi ra`smiylestiriwge tiyisli da`slepki hu`jjetler;
- sho`lkemlestiriwshilik-huqiqiy hu`jjetler ha`m materiallar;
- tovar-materialliq rezervlerdi esapqa aliwg`a tiyisli buxgalteriya esabi registrleri ha`m buxgalteriya esabatlari.

Ka`rxanalar tovar-materialliq rezervlerdin` toliq kiris qiliniwin tekseriw waqtinda auditor tapsiriw da`lalatnamasina tiykarlanip yag`niy tapsiriw da`lalatnamasinda ko`rsetilgen materiallar dizimi, bahasi, qanshalig`i, uliyama summasi ha`m usi siyaqli mag`liwmatlarga tiykarlanip esap registrleri menen salistiriladi.

Ka`rxananin` ja`ne bir o`zgeriwshen` ko`rsetkishlerinen biri bul ka`rxananin` da`ramati esaplanadi. Ka`rxanalar da`ramatlarin o`tkiziw ushin tapsiriq

da`lalatnamasi tiykarinda tapsiriladi. Bul da`lalatnamada satilg`an o`nimlardin` ko`lemi, birlenshi hu`jjetin` sani ha`m aylanis a`melge asirilg`an sa`nesi, jumislardin` kimgе ko`rsetilgenligi haqqindag`i mag`liwmatlar boliwi za`ru`r.

«Qaraqalpaqstan azıq-awqat sanaati» ka`rxanalari birlespesinin` 2014 jildin` birinshi yarım jillig`i ushin ka`rxananin` da`ramatlari to`mendegi ko`rsetkishlerge iye.

2.3-keste

Ka`rxananin` da`ramatlari (min` swm)

Ko`rsetilgen jumislardin` ati	Jumislar orinlawdan aling`an da`ramat	Uliwma summadag`i u`lesi
Orinlang`an jumis ha`m ko`rsetilgen xizmetler boyınsha	24 466	100%

Birinshi na`wbette ka`rxananin` jeke kapitalinin` o`zgeriwin auditten o`tkiziw lazim boladi. Ka`rxananin` jeke kapitali quramina ustav kapitali, qosilg`an kapital, rezerv kapitali ha`mde bo`listirilmegen paydani o`z ishine aladi. Bunin` ushin bizge ka`rxananin` Ustavi (Nizami), du`ziw hu`jjetleri, aksionerlar jiynalislarinin` protokollari ha`mde ka`rxananin` jeke kapitali tuwrisindag`i esabati birlenshi hu`jjetler kerek boladi.

Ka`rxananin` jeke kapitalin tekseriw, onin` summalari haqiqatliilg`i ha`m ha`reketin tuwri esapqa aliw a`hmiyetli waziypa esaplanadi. Tekseriw esabat da`wirine du`zilgen balans mag`liwmatlarin ka`rxana ustavi, du`ziw sha`rtnamasi ha`m tiyisli esap registrlerindegi usi esabat da`wirine bar bolg`an qaldiqlar menen salistiriwdan baslanadi.

Ka`rxananin` ustav kapitali onin` ustavi ha`m du`ziw sha`rtnamasina muwapiq, qag`iydag`a ko`re, du`ziwshilerdin` u`lesleri esabınan payda etiledi. Ol ka`rxananin` xojaliq xizmetinen alinatug`in paydasi esabınan, za`ru`r bolg`anda du`ziwshilerdin` maqsetli vnoslari esabınan da toltiriliwi mu`mkin.

Ustav kaitalin auditorliq tekseriwinen o`tkiziwden maqset, ustav kapitalinin` jag`dayi sa`wlelendiriletug`in finansliq esabat ko`rsetkishlerinin` isenimliligi ha`mde oni

esapqa aliw metodinin` normativlik hu`jjetlerge muwapiqlig`i tuwrisinda pikir qaliplestiriwden ibarat.

Tekseriwdi ka`rxana yuridikaliq statusinda ha`m ustavinda belgilengen xizmet tu`rlerin, du`ziwshiler ha`m olar u`leslerinin` qurami ha`mde summasin, ustav kapitalinin` finansliq-xojaliq xizmetin a`melge asiriw ushin jeterliligini aniqlawdan baslaw maqetke muwapiq boladi.

O`zbekistan Respublikasinda ja`miyet rawajlanawinin` barliq tarawlarinda en` aldi menen ekonomikaliq tarawda reformalardi ja`nede teren`lestiriw ha`m erkinlestiriw barisindag`i aniq da`stu`r islep shigilg`an. Bul da`stu`rni engiziwden go`zlengen tiykarg`i maqset Ozbekistannin` demokratiyalıq ha`m bazar reformalarin a`melge asiriw, ja`han birlespesine turaqli alg`a bariw ushin bekkem ortalıq jaartiw esaplanadi.

Prezidentimiz I.A. Karimov: «Aldimizda turgan birinshi ha`m tiykarg`i waziypa - bul izshil ekonomikaliq o`siw teren` quramliq o`zgerislerdi a`melge asiriw, o`ndiristi tupaqlastiriw ha`m alding`i texnologiyalar menen qayta qurallandiriwdin` bas sha`rti bolg`an makroekonomikaliq ha`m finansliq turaqlılıqqa erisiw mashqalasi bolip tabiladi»\* dep aytqan edi. Bul Respublika ekonomikasinda xizmet ju`ritip atirg`an barliq taraw ka`rxanalarinin` payda ko`riw maqsetinde, bazar ekonomikasi talaplarinan kelip shiqqan halda o`ndirisi yamasa xizmet ko`rsetiwin talap etedi.

2.3. Zat jetkizip beriwshi ha`m kesip alıp islewshiler menen esap-kitaplar auditi

Zat jetkizip beriwshi ha`m kesip alıp islewshiler, qariydar ha`m buyirtpashilar menen esap-kitaplar ka`rxanalar xojaliq xizmetinde en` ko`p ushiraytug`in esap-kitaplar esaplanadi. Sonin` ushin bunday esap-kitaplardi tekseriw to`mendegi tiykarg`i eki bag`dar boyinsha a`melge asiriliwi za`ru`r:

-aling`an materialliq bahaliliqlar (jumis, xizmetler) ushin to`lemler yamasa jo`netilgen tovarlar (orinlang`an jumis ha`m xizmetler) ushin tu`sken summalardin` tuwrilig`in aniqlaw;

-materialliq bahaliliqlardi kiriske aliw ha`m esaptan shig`ariwdin` toliqlig`in tekseriw.

Zat jetkizip beriwshi ha`m qariydar ortasindag`i esap-kitaplar qag`iydag`a ko`re naqlay pulsiz a`melge asiriladi ha`m olar eki toparg`a bo`linedi: 1) tovar aylanislar boyinsha, 2) finansliq minnetlemeler boyinsha. Naqlay pulsiz esap - kitaplardin` to`mendegi tiykarg`i formaları bar: to`lew tapsiriqlari, to`lew talapnamalari, akkreditivler, inkassa tapsiriqlari, chekler ha`m o`z-ara talaplardi u`ziwge tiykarlang`an esap formasi.

Zat jetkizip beriwshiler ha`m kesip alip islewshiler menen esap-kitaplardi auditorliq tekseriwden o`tkiziw de joqarida bayan qiling`an, barliq esap-kitap aylanislari ushin ta`n bolg`an uliwmalig` qag`iydalarina tiykarlanip o`tkiziledi.

Esap - kitap mag`liwmatlarinin` sa`ykesligin tekseriw balans ha`m esap registrleri mag`liwmatlari ten`ligin aniqlawdan baslanadi.

Eger esap-kitap mag`liwmatlarin salistiriw a`mellerin orinlaw waqtında muwapiqsizliqlar aniqlansa, auditor olardin` u`lken-kishikligin ha`m payda boliw sebeplerin aniqlaydi.

Misal: 6010 - «Zat jetkizip beriwshiler ha`m kesip alip islewshilerge to`lenetug`in schyotlar» (ag`imdag`i bo`limi) ha`m 7010 - «Zat jetkizip beriwshi ha`m kesip alip islewshilerge to`lenetug`in schyotlar» (uzaq mu`ddetli bo`limi) schyotlarinin` analitikaliq esap registrlerindegi qalidiqlari, usi schyotlar boyinsha sintetikaliq esap registrindegi ha`m Bas da`pterdegi qalidiqlarina salistirg`anda, balanstag`i «Zat jetkizip beriwshi ha`m kesip alip islewshiler menen esap-kitaplar» statyasinin` 12 protsentke ten` bolg`an, n-summag`a kem bolsa, pariqlar mug`dari usi balans statyasi ushin katan` esaplanadi. Analitikaliq esap registrleri (oborot vedomostlari) mag`liwmatlarin analiz qiliwda qandayda-bir zat jetkizip beriwshi menen sha`rtnama du`zilip, birak esap registrlerinde jaziw jazilmag`an. Tekseriw na`tiyjesinde usi zat jetkizip beriwshi menen esap-kitaplardi esapqa alatug`in kartochka ashilg`anlig`i, biraq adasip ol basqa schyottin` kartotekasina salip qoyilg`anlig`i sebepli oborot vedomostina kiritilmegen. Sonday qilib,

muwapiqsizliq sebebi aniqlang`an ha`m saplastirilg`an.

Esap ha`m esabat mag`liwmatlarinin` o`z-ara ten`ligia aniqlag`aninan son`, auditor zat jetkizip beriwshiler ha`m kesip alip islewshiler menen esap-kitaplar qaldig`inin` haqqaniylik`in bahalaw kerek. Usi maqsette ol to`mendegilerdi tekseredi:

- analitikaliq esap registrlerinde da`slepki hu`jjetler ha`m sha`rtnamalardin` sanlarii ha`mde du`zilgen sa`neleri tuwrisindag`i mag`liwmatlar bar ekenligi;

- analitikaliq esap registrlerinde ko`rsetilgen sha`rtnamalar ha`m da`slepki hu`jjetlerdin` haqiyqatta bar ekenligi (tan`lap tekseriledi);

- da`slepki hu`jjetler ha`m esap registrlaridagi mag`liwmatlardin` sa`ykesligi (tan`lap tekseriledi).

Minnetleme summalarinin` hu`jjet menen tastiyclanbag`anlari gu`manli qarizdarliqlar qatarina qosiladi. Bunday qarizlardin` haqiyqatlilig`i esap-kitaplardi inventarizatsiya qiliw (salistiriw da`lalatnamasi du`ziw) joli menen tastiyclanadi.

Zat jetkizip beriwshiler ha`m kesip alip islewshiler menen esap-kitaplarg`a tiyisli qarizdarliqlar haqqaniylik`in bahalawda olardin` payda boliw mu`ddetlerin qadag`alaw:

- esap-kitaplar boyinsha minnetlemeler orinlaniwinin` belgilengen shegera mu`ddeti o`tip ketken, talap qilip o`ndirip alinbag`an debitor qarizlar joqlig`i.

Esap-kitaplardi inventarizatsiya qiliw materiallarin tekseriw zat jetkizip beriwshi ha`m kesip alip islewshiler menen esap-kitaplar qaldqlarinin` haqqaniylik`in bahalawda za`ru`r a`hmiyetke iye boladi.

Zat jetkizip beriwshi ha`m kesip alip islewshiler menen esap-kitaplarg`a tiyisli aylanislar to`mendegi bag`darlar boyinsha tekseriledi:

- sha`rtnamalar bar ekenligi ha`m tuwri ra`smiylestiriliwin tekseriw;

- aling`an materialliq bahaliliq (jumis, xizmet)lar toliqlig`i ha`m tuwri kiris qiliniwin tekseriw;

- materialliq bahaliliq(jumis. xizmet)lar ushin o`z waqtinda ha`m toliq haqi to`leniwin tekseriw.

-auditor aldin-ala o`nim jetkizip beriw sha`rtnamalari ha`m jumis orinlaw ha`m xizmet ko`rsetiw ushin basqa xojaliq sha`rtnamalarinin` bar ekenligi, ha`mde sha`rtnamalardin` tuwri ra`smiylestirilgenligin aniqlaydi. Sha`rtnamalar a`meldegi nizamshiliq talaplarina say keliwi lazim.

O`zbekstan Respublikasi Puqaraliq Kodeksi ha`m sha`rtnama nizamshilig`ina ataylap a`mel qilinbastan du`zilgen sha`rtnamalar ha`m olar tiykarinda a`melge asirilg`an aylanislar haqiqiy emes dep tabiladi. Auditorlar tekserilip atirg`an ka`rxanada bunday jag`daylar joqlig`in aniqlawlari lazim.

Sonnan son` aling`an materialliq bahaliliq(jumis, xizmet)lar ushin zat jetkizip beriwshiler ha`m kesip alip islewshiler menen esap-kitaplardin` tolig`insha tuwri bahalang`anlig`i ha`m esap registrlerinde sa`wlelendirilgenligi tuwrisinda da`lillerge iye boliwi za`ru`r.

Auditorlar da`slepki hu`jjetler mag`liwmatlarin sha`rtnamalar, buyirtpalar, schyot-fakturalar ha`m joybar-smeta hu`jjetlerinin` mag`liwmatlari menen salistiriw na`tiyjesinde aling`an materialliq bahaliliq (jumis, xizmet)lardi kiris qiliwdin` toliqlig`i, tuwrilig`i ha`m o`z waqtindalig`i tuwrisinda da`lillerge iye boladi.

Da`slepki hu`jjetlerdi tekseriwde barliq esaplasiw-to`lew hu`jjetlerinde QQS summasinin` o`z-aldina qatar menen ajiratip ko`rsetilgenligine ha`m QQS summasinin` esap-kitap joli menen ajiratip ko`rsetiliwine jol qoyilmaslig`ina (normativ hu`jjetlerde belgilengen jag`daylardan tisqari) itibar qaratiladi. Auditor usi talaplarg`a a`mel qiliniwin tekseriw na`tiyjesinde aling`an materialliq bahaliliq (jumis, xizmet)lar boyinsha QQS ti esapqa aliwdin` tiykarlang`anlig`in tastiylawshi da`lilge iye boladi. Onin` qaplaniwi to`lengen, kiris qiling`an ha`m islep shig`ariw maqsetlerinde isletilgen bahaliliqlar boyinsha a`melge asiriladi.

Esap-kitap hu`jjetleri ele jetip kelmegen materialliq bahaliliq (jumis, xizmet)lardi tekseriwde usi aling`an bahaliliq (jumis, xizmet) lardin` puli to`lengen, biraq jolda kelip atirg`an (debitorliq qariz) sipatinda esapta turmag`anlig`i aniqlanadi.

Shet elden aling`an import o`nim (jumis, xizmet)ler ushin esap-kitaplar boyinsha tekseriw o`tkizilgende, mu`lkshilik huqiqi o`tken payitti, materialliq bahaliliq (jumis, xizmet)lardi kiris qiliw sa`nesine a`melde bolg`an O`zbekstan Respublikasi Orayliq Bankinin` valyuta kursin ha`m to`lew hu`jjetlerinin` to`leniwin, kurs pariqlarin, qosilg`an qun salig`i summasin ha`m frankirovka (tovardi qariydarg`a jetkizip beriwde transport qa`rejetlerin qaplaw ha`m esap-kitap qiliw) sha`rtlerin aniqlawdin` tuwrilig`i tekseriledi.

Zat jetkizip beriwshiler ha`m kesip alip islewshiler schyotlarinin` to`leniwin tekseriwde auditor to`mendegilerdi aniqlaydi:

- qarizlardi qaplaw boyinsha aylanislardin` tiyisli to`lew hu`jjetleri (bank ko`shirmeleri ha`m to`lew tapsirig`i, o`z-ara talaplardi esapqa aliw da`lalatnamalari, shekler ha`m usig`an uqsas) menen tastiyoqlang`anlig`i;

- to`lew hu`jjetlerinin` haqiqiyliq`i ha`m tuwri ra`smiylestirilgenligi (barliq ma`jbu`riy rekvizitlerinin` bar ekenligi, QQS summasinin` o`z-aldina qatar menen ajiratip ko`rsetilgenligi, bank shtampasi, shet tildeg hu`jjetlerdin` tastiyoqlang`an aydarmasi ha`m usig`an uqsas);

- to`lew hu`jjetleri mag`liwmatlarinin` 3110 - «Aldinan to`lengen arenda haqi», 3120-«Aldinan to`lengen xizmet haqi», 3190-«Basqa aldinan to`lengen qa`rejetler», 4310-«Zat jetkizip beriwshi ha`m kesip alip islewshilerge berilgen avanslar», 6010-«Zat jetkizip beriwshiler ha`m kesip alip islewshilerge to`lenetug`in schyotlar» (ag`imdag`i bo`limi), 7010-«Zat jetkizip beriwshiler ha`m kesip alip islewshilerge to`lenetug`in schyotlar» (uzaq mu`ddetli bo`limi) schyotlari boyinsha esap registrlerinin` mag`liwmatlarina sa`ykesligi; usi schyotlar boyinsha esap registrleri mag`liwmatlarinin` 5110, 5210, 5220, 4310, 4010, 4020, 6310, 4220, 4230, 6870, 4810-4890, 6810, 6820, 6830 ha`m 6890 schyotlar boyinsha esap registrlerine sa`ykesligi.

Qarizdarliqlardin` o`z-ara esaplasiw ta`rtibinde qaplaniwin tekseriw na`tiyjesinde, auditor o`z-ara esap-kitaplar ushin tiykar (sha`rtnama, ta`replerden birewinin` o`z-ara esap-kitaplar ta`rtibindegi to`lewdi a`melge asiriw tuwrisindag`i

iltimasnamasi) bar ekenligin, qariz summasi ha`m qaplaw sa`nesin, ha`mde esap registrlerinde sa`wlelendiriwdin` tuwrilig`in aniqalaydi.

O`z-ara talaplardi esapqa aliw, esap-kitaplardi salistiriw da`lalatnamasi ha`m ha`r eki ta`rep qatnasiwinda du`zilgen, o`z-ara talaplardi esapqa aliw tuwrisindag`i ta`replerdin` birewinin` xati (arzasi). Da`lalatnamalarda ma`jbu`riy rekvizitlerden tisqari, qarizdarliqti payda qilg`an sha`rtnamalar ha`m da`slepki hu`jjetler mag`liwmatlari, QQS summasi o`z-aldina ajratilg`an halda ko`rsetiliwi lazim. Dawa mu`ddeti o`tip ketken qarizdarliqlar boyinsha o`z-ara talaplardi esapqa aliwg`a jol qoyilmaydi.

A`melge asirilg`an o`z-ara qariz soziwlarinin` nizamlilig`in tekseriwde, qabil qiling`an ha`m puli to`lengen materialliq bahaliliqlar boyinsha QQSti esapqa qabil qiliwdin` tiykarlang`anlig`i ha`m satilg`an tovarlar (jumis ha`m xizmetler) boyinsha QQS esaplaniwinin` toliqlig`in aniqlawg`a arnawli itibar qaratiladi.

Berilgen avanslar boyinsha esap-kitaplardi tekseriw 4310-«Zat jetkizip beriwshiler ha`m kesip alip islewshilerge berilgen avanslar» schyotinin` esap registrleri, bank ko`shirmeleri ha`m sha`rtnamalar mag`liwmatlari boyinsha a`melge asiriladi. Bunda zat jetkizip beriwshilerge avanslardin` o`z waqtinda ha`m tuwri berilgenligi ha`m aling`an materialliq bahaliliqlar ushin esaplasilg`anda olardin` esapqa aling`anlig`i aniqlanadi.

Auditor 3110, 3120, 3190, 4310, 6010, 7010 schyotlardin` qaldqlarin analitikaliq esap registrleri boyinsha analiz qiliw na`tiyjesinde, materialliq bahaliliqlar jetkizip berilgennen (jumis, xizmetler orinlang`aninan) son` barliq berilgen avanslar boyinsha aqirg`i esap-kitap qiling`anin aniqalaydi.

Usi talapqa a`mel qilinip atirg`anlig`in qadag`alaw qiliw tekg`ana debitorliq ha`m kreditorliq qarizlar sa`wleleniwinin` haqqaniylig`in, ba`lkim QQSti esap-kitap qiliwg`a usinis etiwdin` o`z waqtindalig`i, sirt el valyutasinda berilgen avanslar boyinsha kurs ha`m summa pariqlarin tuwri aniqlaw ushin za`ru`r.

Zat jetkizip beriwshiler menen sha`rtli birliklerden paydalanip esap-kitap qiling`aninda summa pariqlarin sa`wlelendiriw tuwrilig`i ha`m to`mendegi

sha`rtlarga a`mel qiliniwin tekseredi:

- summaliq pariqlar sariplardi buxgalteriya ta`n aliw sa`nesine sa`wlelendiriledi, yag`niy qarizdin` qa`liplesiwi ha`m o`zgeriwine ta`sir ko`rsetedi (6010, 7010 schyotlar boyinsha jaziwlar);

- tovar-materialliq rezervler ha`m tiykarg`i qurallar haqiqiy qa`rejetler summasi boyinsha ta`n alinadi, yag`niy kiris qiling`an materialliq resurslar quni summaliq pariqlarg`a du`zetiledi; unamli summa pariqlari kiris qiling`an materialliq resurslar qunin asiradi (Dt 0820, 0830, 0840, 0890, 1010-1090, 2910 schyotlar ha`m Kt 6010 yamasa 7010 schyot ha`m Dt 4410, Kt 6010 - QQS summasi); keri summa pariqlari kiris qiling`an materialliq resurslar qunin kemeyttiredi. (Dt 0820, 0830, 0840, 0890, 1010-1090, 2910 schyotlar, KT 6010 yamasa 7010 schyot qizil storno menen ha`m Dt 4410, Kt 6010 yamasa 7010 schyot - QQS summasina qizil storno menen); materialliq rezervler satilg`anda yamasa o`ndiriske berilgende (Dt 2010, Kt 6010 (7010), Dt 4410, Kt 6010 (7010) - QQS).

Zat jetkizip beriwshiler ha`m kesip alip islewshiler menen esap-kitaplardi tekseriw juwmag`inda, auditor aniqlang`an kemshilikler ha`m muwapiksizliqlardi uliwmalastiradi ha`mde qaldiqlar haqqaniylik`in da`slepki bahalaniwin aniqlastiradi.

JUWMAQLAW HA`M USINISLAR

Ekonomikani modernizatsiyalaw sharayatinda buxgalteriya esabi sistemasindag`i a`melge asirilib atirg`an reformalar jan`adan ju`zege kelip atirg`an ob`ektlerdi esapqa aliw protsessindegi aylanislardi teoriyalıq ha`m a`meliy jag`inan sheshiw ushin bag`darlang`an. Su`t ha`m su`t o`nimlerin qayta islew ka`rxanalar xizmeti de buxgalteriya esabinin` jan`a ob`ekti sipatında u`yreniliwi lazim bolg`an mashqalalardan esaplanadi.

Prezidentimiz aytıp o`tkenindey, «O`zbekistang`a investor ha`m kreditorlardin` kirip keliwi ushin biz aldi menen olarg`a sharayatlardi jaratıp beriwimiz ha`mde olar qiziqqan respublikamizdag`i ka`rxana ha`m sho`lkemlerdin` esabat mag`liwmatlari menen ta`miyinlewimiz da`rkar boladi». ²

Su`t ha`m su`t o`nimlerin qayta islew mexanizmin a`mel qiliwinin` o`zine ta`n o`zgeshelikleri ha`m mbar bolg`an mashqalalari, Su`t ha`m su`t o`nimlerin qayta islew ka`rxanalarda buxgalteriya esabi ha`m auditorliq xizmetin jetilistiriw ju`zesinen orinlang`an pitkeriw qa`nigelik jumisimiz juwmagında to`mendegi juwmaqlarg`a kelindi:

1. Su`t ha`m su`t o`nimlerin qayta islew ka`rxanalarında buxgalteriya esabinin` orni ha`m a`hmiyeti u`yrenildi yag`niy «Qaraqalpaqstan azıq-awqat sanaati» ka`rxanalari birlespesinin` finansliq xojalıq xizmeti u`yrenilgen halda ha`zirgi modernizatsiyalaw sharayatında qayta islew ka`rxanalarinin` a`hmiyeti bekiyos ekenligi korsetip berildi;

2. Qayta islew ka`rxanalarında biznes rejenin` du`ziliwi u`yrenildi ha`m biznes rejenin` du`ziliwi jan`asha variantqa usinis etildi;

3. Su`t ha`m su`t o`nimlerin qayta islew ka`rxanalarında da ekonomikanin` basqa tarmaqlarında sinari muxtaram Prezidentimiz I.Karimov o`z bayanatlarında o`nimnin` o`zine tu`ser bahasin pa`seyittiriw ju`zesinen ko`p ma`rtebe aytıp o`tkenindey, o`ndiris qa`rejetlerin tuwri esapqa aliw boyınsha usinislar berildi;

4. Qayta islew ka`rxanalarında buxgalteriya esabin ju`ritiw o`zgeshelikleri «Qaraqalpaqstan azıq-awqat sanaati» ka`rxanalari birlespesi misalında u`yrenildi ha`m oni

jetilistiriwge tiyisli usinislar islep shig`ildi;

5. Su`t ha`m su`t o`nimlerin qayta islew ka`rxanalarinda “Direkt-kosting” sistemasi boyinsha qa`rejetlerdi esapqa aliw boyinsha usinislar berildi;

6. Qayta islew ka`rxanalarinda auditorliq tekseriwin rejelestiriw, oni o`tkiziwde qollanilatug`in auditorliq a`meller ha`m auditorliq sho`lkemleri ta`repien professional xizmetler ko`rsetiw boyinsha jan`a xizmet tu`rleri ko`rsetiw imka`niyati islep shigildi. Sonday-aq,, su`t ha`m su`t o`nimlerin o`ndiriw ka`rxanalarda auditorliq tekseriwinin` maqseti ha`m waziypalari belgilep alindi;

7. Su`t ha`m su`t o`nimlerin qayta islew ka`rxanalarinda auditorliq tekseriwin o`tkiziw ta`rtibi ko`rip shigildi ha`mde jetilistiriw jollarin belgilew ju`zesinen usinislar berildi.

8. Auditorliq tekseriwin o`tkiziw din` a`meldegi jag`dayi ko`rip shigilip, su`t ha`m su`t o`nimlerin qayta islew ka`rxanalarda o`tkizilip atirg`an auditorliq tekseriwinin` o`zgeshelikleri boyinsha o`tkiziletug`in auditorliq a`meller ko`rip shig`ildi.

Zamanago`y ekonomikanin` erkinligin esapqa alg`an halda soni aytip o`tiw kerek, su`t ha`m su`t o`nimlerin qayta islew ka`rxanalarinda buxgalteriya esabi ha`m auditorliq tekseriwin o`tkiziwdi udayina jetilistirip bariw za`ru`r. Izertlewde islep shig`ilg`an ilimiy jan`aliqlar, qa`liplestirilgen juwmaqlar xojaliq ju`ritiwshi sub`ektlerde buxgalteriya esabi ha`m auditti ja`nede jetilistiriwge alip keledi dep esaplaw mu`mkin

PAYDALANILG`AN A`DEBIYATLAR DIZIMI

1. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va kuchli fuqarolik jamiyati barpo etish - ustuvor maqsadimizdir. - Prezident Islom Karimovning Wzbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qwshma majlisidagi ma`ruzasi // Xalq swzi, 2010 yil 28 yanvar.

2. Karimov I.A. 2014 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2015 yilga mwljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor ywnalishlariga bag`ishlangan Vazirlar Maxkamasining majlisidagi ma`ruzasi// Xalq swzi, 2015 yil

3. Karimov I.A. Mamlakatimizda demoraktik isloxotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish kontseptsiyasi- T.: Wzbekiston, 2010.

4. Karimov I.A. Demokratik isloxotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini shaklantirish – mamlakatimiz taraqqiyotining asosiy mezonidir.–T.: 19.T. Wzbekiston, 2011.

5. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, Wzbekiston sharoitida uni bartaraf etishning ywllari va choralari. – T.: Wzbekiston, 2009.

6. Karimov I.A. Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir. – T.: Wzbekiston, 2010.

7. Karimov I.A.«Yuksak bilimli va intellektual rivojlangan avlodni tarbiyalash – mamlakatni barqaror taraqqiy ettirish va modernizatsiya qilishning eng muhim sharti» mavzusidagi xalqaro konferentsiyaning ochilish marosimidagi nutq // Xalq swzi, 2012 yil 18 fevral.

8. Wzbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: Wzbekiston, 2010.

9. Wzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining majlisi twg`risida axborot // “Xalq swzi” gazetasi, 2012 yil 20 yanvar.

10. O`zbekstan Respublikasi «Buxgalteriya esabi tuwrisinda»g`i nizami. O`zbekstan Respublikasi Ministrler Ken`esi, 31 avgust 1996 j.

11. O`zbekstan Respublikasi Nizami. «Elektron hu`jjet aylaniwi tuwrisinda». O`zbekstan Respublikasi Finansliq nizamlari, 1-6 Toshkent- 2004.

12. O'zbekistan Respublikasining Saliq kodeksi. Saliqqa tiyisli nizam hu'jjetleri. – Toshkent: «NORMA» MChJ, 2008.-416 b.
13. O'zbekistan Respublikasi Buxgalteriya Esabining Milliy Standartlari. WzBAMA baspa-mag'liwmat orayi, Tashkent-2002.
14. Wzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori. 22 sentyabr 2000 yil «Auditorlik faoliyatini takomillashtirish va auditorlik tekshirishlarining ahamiyatini oshirish twg'risida»
15. O'zbekistan Respublikasi Ministrler Ken'esinin qarari «Xojaliq ju'ritiwshi sub'ektlerdin qa'rejetlerin esapqa aliw ha'm finansliq na'tiyjelerin qa'liplestiriw ta'rtibini jetilistiriw tuwrisinda» 2003 jil 15 oktyabr, 444-san. O'zbekistan Respublikasi Finansliq nizamlari-12, 7-15 b.
16. O'zbekistan Respublikasi Finans ministrliginin 2002 jil 9 sentyabrdegi 103-sanli «O'zbekistan Respublikasi Buxgalteriya esabining milliy standarti (21 sanli BEMS) «Xojaliq ju'ritiwshi sub'ektlar finansliq-xojaliq xizmetinin buxgalteriya esabi Schyotlar rejesi ha'm oni qollaw boyinsha Ko'rsetpe»ni tastiylaw tuwrisindag'i Buyrig'i (O'zbekistan Respublikasi A'dillik ministrliqi ta'repinen 2002 jil 23 oktyabrde 1181-san menen dizimga aling'an) (o'zgerisler menen), O'zbekistan Respublikasi Finansliq nizamlari, 11-13, 11-14, Tashkent-2004.
17. Abdullaev A. Buxgalteriya esabi: II-nashr, Jan'a esaplar rejesi tiykarinda du'zildi,-Toshkent: Min, 2002.-191 b.
18. Abdukarimov I.T. Finansliq esabatti oqiwi ha'm analizlew jolari. - Tashkent: Ekonomika ha'm xuqiq du'nyasi, 1999.- 320 b.
19. Akramov E.A. Analiz finansovogo sostoyaniya predpriyatiya. Ucheb. Posobie dlya VUZov.– izd. TashGEU, - 2000. – 168 s.
20. Vohidov S.V. Basqa tarmoqlarda buxgalteriya esabining xarakterleri, oqiwi qollanba.-Tashkent: TDIU, 2004.-237 b.
21. Dwsmuratov R.D. Auditorlik xizmeti: teoriiyasi, metodi ha'm a'meliyat.- Tashkent: Finans nashriyoti, 2007. -276 b.

22. Dwsmuratov R.D. Audit tiykarlari. – Tashkent: O`zbekstan milliy entsiklopediyasi, 2003.- 518 b
23. Dwsmuratov R.D. Auditorlar ushin qollanba – (Oqiw-a`meliy qollanba), O`zBFA nashriyoti, Tashkent-2004.- 193 b.
24. Tulaxodjaeva M.M. Ka`rxananin` finansliq jag`dayi auditi. Ekinshi (qayta islangen baspa).-Tashkent: Ekonomika ha`m huqiq du`nyasi. 1996, 142 b.
25. Audit (kollektiv avtorov). V 2-x t.- Tashkent: UzBFA, TMEU, 2004. - 183, 148 b.
26. Ibragimov A.K. ha`m b. Finansliq ha`m basqariw esabi. Oqiw qollanba.- Tashkent: «IQTISOD-MOLIYA», 2008. 444 b.
27. Ismaylov Q, Sitmuratov T, Kabulova B. Finansliq analiz. No`kis QMU-2005
28. Sitmuratov T, Ismaylov Q h. t. b . Basqariw esabi kursi boyinsha a`meliy jumislardi orinlaw. No`kis-2002
29. B. Hoshimov. «Buxgalteriya hisobi nazariyasi» Toshkent-2004
30. Qodirxonov Sanoat korxonalarida buxgalteriya hisobi. T. : Mehnat 2001.
31. «Qaraqalpaqstan aziq-awqat sanaati» ka`rxanalari birlespesinin` buxgalteriyalik esabat mag`liwmatlari.
32. Internet saytlar.
www.accounting.rutgars.edu
www.1c.ru, www.glavbukh.ru